

היסטוריוגרפיה

שארית הפלטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית

דליה עופר

מבוא

את ההיסטוריוגרפיה הישראלית על שארית הפלטה יש לבחון בכמה מישורים. נושאי הדיון משלבים אותה בהיסטוריוגרפיה העוסקת בחורבן יהודי אירופה והצלחתם של מתי מעט, ובהגשמת שאיפותיה של התנועה הציונית והקמתה של מדינת ישראל. קורותיה של שארית הפלטה ניצבים בין שני האירועים המכוננים האלה, 'השואה והתקומה', ובאופן דיאלקטי הציבו את הדיון בנושא הן במרכז הבמה והן בשוליה.

המחקרים הרבים והפרשנויות המגוונות והמתנגשות לנושאים מרכזיים אלה ולנושאי המשנה הנגזרים מהם משקפים את ההתפתחות הדורית בשדה המחקר, וכן את השינויים המתחוללים בשיח הציבורי והפוליטי בישראל. העושר המחקרי בשני העשורים האחרונים משקף את השאלות השונות והרחבות שהחברה הישראלית וההיסטוריונים שבתוכה הציבו על סדר היום. יש לבחון שאלות אלה מחד גיסא בזיקה לגורמים שונים בחברה ובתרבות הישראלית שהעלו הרהורים וערעורים בנוגע לצדקתה של הציונות ודרכי הגשמתה, ומאידך גיסא בזיקה להתפתחויות רחבות יותר בשדה המחקר ההיסטורי. ראוי אפוא לדון בנושא בזיקה לעניין הגובר בהיסטוריה החברתית ומקומו של היחיד בנרטיב ההיסטורי, ובקשר שבין עיצובו של זיכרון אישי וקיבוצי לכתיבה היסטורית וכיצד מתעצב הנרטיב ההיסטורי.

המושג היסטוריוגרפיה מכוון בדרך-כלל לכתיבתם של היסטוריונים אקדמיים, אבל במאמר זה הרחבתי את ההגדרה לכתיבה שיטתית העוסקת בשארית הפלטה, גם אם הכותבים אינם היסטוריונים מקצועיים. בנושא שלפנינו, כמו בכתיבה על השואה בכלל, הצורך לחרוג מהגדרה צרה של ההיסטוריוגרפיה נובע מטיב האירועים ומהשפעתם על פעילותם ועל חשיבתם וכתיבתם של חוקרים ושל לומדים ברמות השונות, שאינם היסטוריונים במקצועם. אין ספק שכתיבה זו השפיעה לא מעט על כתיבתו של ההיסטוריון המקצועי.

דברים אלה הם המסגרת לניתוח הספרות הענפה על שארית הפלטה ושאלות המשנה הנגזרות ממנה. המאמר ישקף את ציר הזמן של הכתיבה ההיסטורית ואת השאלות שעלו

בתקופות השונות. במסגרת כרונולוגית זו אבחין גם בין כתיבה של ניצולים שכתבו מונוגרפיות ובהן יש מקום נכבד לזיכרון האישי, כמו מרק דבורז'צקי (1956) ושלמה קלס (1989), לבין כתיבה של בני דור הניצולים שלא חוו את השואה, למשל מי שהיו שליחים לשארית הפלטה בארצות אירופה ובהם אפרים דקל (תש"ט), חיים יחיל (1980, 1981), יוחנן כהן (תשל"ג; 1995) וצמח צמריון (תשל"ל), לבין היסטוריונים חוקרים כמו ישראל גוטמן (1985)¹ ויהודה באואר (1970; 1989). אדון גם בכתיבתם של בני דור צעיר יותר של חוקרים שלא חוו את השואה ועסקו בשארית הפלטה בעקיפין, כגון יואב גלבר (תשמ"ג), יחיעם ויץ (1980; תש"ן) דליה עופר (1990; 1996), וכן חוקרים שמחקריהם מתרכזים בשארית הפלטה ובחייה במקומות השונים, כגון חנה יבלונקה (1994), דוד אנגל (1996), עירית קינן (1996), עדה שיין (2000), זאב מנקוביץ (תשס"ז) וחגית לבסקי (2006).

הקבוצה האחרונה שציינתי רבת פנים היא מבחינת הגיל ונסיון חיה בישראל. המחקרים שכבר עמדו לרשות החוקרים האלה רבים ומגוונים, החומר הארכיוני מקוטלג ומסודר, ובכתיבתם ניכר השיח עם הכתיבה שקדמה להם ועם השינויים שחלו בכתיבת ההיסטוריה בעשורים האחרונים.

מן הראוי לציין שיש גלים בכתיבת ההיסטוריה. נושאים שונים עולים על סדר היום הציבורי, אם בעקבות אירועים פוליטיים ואם בעקבות תחושות של דור פעילים שהגיע למעגל חייו השלישי ותאב לסכם ולתעד את פעילותו. הנושא שלפנינו זכה גם הוא לעדנה לפני כשני עשורים בעיקר בעקבות שני פרויקטים מחקריים העוסקים בהעפלה ובתנועות הנוער החלוציות, ועל כך בהמשך.

איש מן המחברים אינו חף מעמדה אידאולוגית ורבים מהנזכרים לעיל שותפים לעמדות הציונות במובן הרחב ביותר של השקפת העולם הציונית. ואולם המודעות להטיות אפשריות בנושא מרכזי ורגיש זה, הקפדנות המתודולוגית והמאמץ לבחון פרשנויות חלופיות משקפים את גישתם של רבים מן החוקרים. הדברים באים לידי ביטוי בשאלות הנגזרות ממסגרת המחקר וממגוון המקורות שבהם התמקדו וכן בשימוש בשיטות שונות של פרשנות. אפשר לומר שהפרשנות במסגרת סיפור-העל הציוני היתה אופיינית לדור הראשון של הכותבים ובהם כותבי זכרונות וחוקרים. משנות השמונים המאוחרות ניכרת גישה נינוחה יותר לנרטיב-העל הציוני, ומטרתו של המחקר האקדמי אינה להלל או לפסול את הגיבורים ההיסטוריים. אולם יש חוקרים שעיקר מטרתם היא לקעקע את נרטיב-העל הציוני על רבדיו השונים, גם במחיר של עיוות הנתונים ההיסטוריים.

אפתח את הדיון בהגדרתה של הקבוצה – מי משתייך לשארית הפלטה ועד מתי יש לביטוי משמעות של ממש על-פי הספרות. נושא זה קשור לנושא של מקורות האידאולוגיות

1. יצוין שישאל גוטמן, מבכירי חוקרי השואה, הוא בעצמו ניצול וחווה את הגטו בוורשה, את המרד ואת מחנות מיידנק ואושוויץ וכן את מצעדי המוות. הוא גם היה בין חברי השומר-הצעיר הפעילים באיטליה לפני עלייתו לארץ ועבד עם ניצולים. שנים רבות לאחר תום האירועים החל גוטמן לכתוב על שארית הפלטה כהיסטוריון ולא כניצול.

המבטאות את עולמם של אנשי שארית הפלטה והשפעותיהן של האידאולוגיות האלה על ארגון חייהם. לכאן קשורה סוגיה מרכזית בדיון ההיסטוריוגרפי – ציוניותה של שארית הפלטה. מכאן יעבור הדיון לקשרים בין אנשי שארית הפלטה לשליחי היישוב הארץ-ישראלי ומנהיגיו, ומקומה של הבריחה ועלייה ב' בתוכניותיהם של הגיבורים ההיסטוריים. אף שתנועות הנוער הציוניות, ההכשרות והקיבוצים ומקומם בעולמם הפנימי של אנשי שארית הפלטה קשורים לציונות וליחס לארץ-ישראל, הם יידונו כסעיף עצמאי, וממנו ארחיב למערכות החינוך שהקימו אנשי שארית הפלטה. הנושא שיחתום את המאמר קשור לשארית הפלטה ומדינת ישראל ובו אדון בקליטתם של אנשי שארית הפלטה והיחס של הציבור בארץ אליהם, בהשתתפותם במלחמת העצמאות ובצבא ההגנה לישראל ובקליטתם בתנועה הקיבוצית.

לא יידונו במאמר זה כמה מהנושאים הנידונים במחקר, לדוגמה הלחץ הפוליטי שהציבה שארית הפלטה בעצם קיומם של מחנות העקורים בגרמניה והשפעתם על השיקולים המדיניים של המעצמות ושל מדינות אירופה, וכן לא אכלול סקירה של ממש של ספרות ההעפלה.

הגדרתה של שארית הפלטה

אחת השאלות הראשונות שהעלה המחקר היתה הגדרתה של שארית הפלטה. מי נכלל בקבוצה זו? האם כל היהודים שחיו באירופה לאחר המלחמה, כפי שטוען דבור'צקי (1956), שהרי כולם היו קורבנות הנאציזם, או שמא רק מי שנמצאו ישירות תחת שלטון הכיבוש הנאצי ברוב שנות המלחמה, ואולי נכללים בקבוצה זו רק יהודים שנמצאו עם תום המלחמה באזורי הכיבוש של גרמניה, אוסטריה ואיטליה (Mankowitz, 2002, p. 2; Gutman, 1990, pp. 509, 531).

בצד שאלות אלה התעוררה סוגיית טווח הזמן. בעוד הראשית היתה ברורה (אף כי מועדה שונה בחלקים השונים של אירופה) – שחרור מעול הכיבוש הנאצי, סיום תחולתה של ההגדרה שנוי במחלוקת. עד מתי שארית הפלטה היא קבוצה מובחנת? באשר ליהודים שנמצאו או התרכזו בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה וחיו במחנות או במגורים הסמוכים למחנות, מועד הסיום קשור להגירתם ולסגירת המחנות. אך האם היהודים שבחרו להישאר בארצותיהם והיו לחלק מן התושבים והאזרחים ויהגרו בשלהי שנות החמישים – האם גם הם יוגדרו שארית הפלטה בידי ההיסטוריונים (Mankowitz, 2002)?

קשה יותר לקבוע את מועד הסיום הנוגע לקבוצה אחרת של יהודים שנמצאה עם תום המלחמה בארצות מוצאה, או יהודים שברחו בזמן הכיבוש הנאצי וחזרו לארצות מוצאם. לדוגמה, היהודים שברחו לברית-המועצות וחזרו לפולין בתהליך הרפטריאציה (1945). שתי קבוצות אלה היו שותפות לשיקום ולבנייה מחדש של החברה והמדינה שבה חיו לאחר המלחמה; האם הגדרתם של בני-אדם אלה כשארית הפלטה שונה מהגדרתם כניצולים? והאם הגדרה זו תאפיין אותם כל חייהם, או עד מתי (אנגל, 1996)? הגירתם של יותר מ-

120,000 יהודים מפולין אל מחנות העקורים בגרמניה בשנים 1945-1947 מחייבת מידה של גמישות בהבחנות בין שתי הקבוצות. דוד שערי טוען שיש לראות גם ביהודי פולין שהיגרו מארצם בימי גומולקה (1957) חלק משארית הפלטה (שערי, תש"ס, עמ' 21). כפי שמלמדים מחקרים על חלקם של ניצולים בעיצוב זכרון השואה בסידני לדוגמה, הקבוצה הבולטת של ניצולי השואה הם יהודי הונגריה שהיגרו לאחר כשלון מהפכת 1956 (Kangisser Cohen, in print) – היש לראות בהם שארית הפלטה?

היסטוריונים מן הדור הראשון כמו יהודה באואר, ושליחים שכתבו על התקופה כיוחנן כהן, אפרים דקל ואחרים אימצו את ההגדרה הרחבה, שכללה את כל יהודי אירופה שהיו תחת שלטון הכיבוש הנאצי בשלב כלשהו של שלטונם, וסללו בכך את הדרך למרבית החוקרים, לדוגמה חנה יבלונקה (1994) ועירית קינן (1996). ואולם הם קובעים להגדרת הקבוצה גבולות זמן ברורים למדי, לא לאחר הקמת מדינת ישראל או לאחר סגירת מחנות העקורים בשנות החמישים.

שתי השאלות, ההגדרה וטווח הזמן, מתחברות זו לזו ומסתעפות לשתיים נוספות: האחת קשורה למהות השם ולמשמעות הבחירה בו; והאחרת לניסוח היעדים של הקבוצה שראתה את עצמה שארית הפלטה. המחקר מלמד שקבוצות שונות מחוץ לאירופה ובאירופה עצמה השתמשו במושג שארית הפלטה ברצותן להעניק משמעות גואלת ואולי אף מנחמת לניצולים ולעצם הישרדותם. במאמרי 'מניצולים לעולים' – שארית הפליטה לנוכח העלייה' (1990) אני מצביעה על השימושים המסורתיים במקרא ובמדרש במטבע הלשון שארית הפלטה, שארית ישראל ושארית יעקב כמושג גואל המבטיח את המשך קיומו של העם לאחר אסונות כבדים. מושג ה'שארית' מתקשר גם לצמד המושגים המסורתיים 'חורבן' ו'גאולה', ומצביע על השימוש במונח בקרב היישוב בארץ ומנהיגיו מאז שנת 1943 בקשר ליהודים שייותרו באירופה לאחר החורבן (עופר, 1990, עמ' 275-303; Ofer, 1996). זאב מנקוביץ (1990) סבור שהמושג היה בשימוש גם אצל הניצולים עצמם והוא צמח על רקע התחושות האותנטיות של אנשי שארית הפלטה עצמם במקומות שונים. וכבר ב-26 ביוני 1945 פרסם הרב בצבא ארצות-הברית אברהם י' קלאוזנר כרך ראשון של שמות ניצולים שכותרתו 'שארית הפליטה' (באואר, 1970, עמ' 69).

כאן המקום להבחין בין היסטוריונים המייצגים בעיקר את הבחינה של שארית הפלטה מבפנים, כלומר מתוך המבט של הניצולים עצמם, כמו זאב מנקוביץ (2002), חגית לבסקי (2006), פת (2005). היסטוריונים אלה מציעים גם עיסוק מעמיק בהיסטוריה חברתית ותרבותית ובחיפוש משמעות לחורבן הגדול במחשבותיהם ובחייהם של אנשי שארית הפלטה. מנגד ניצבים היסטוריונים המתבוננים על שארית הפלטה בעיקר במבט מן החוץ – באמצעות השליחים (קינן, 1996), עליית הנוער (בר-גיל, 1999) ומערכת החינוך בארץ-ישראל (שיין, 2000) ועל כך בהמשך.

מנקוביץ מציע התבוננות מדויקת וייחודית להגדרתה של שארית הפלטה מתוך הבחינה מעודנת הנובעת מקריאת העיתונות הענפה של הניצולים עצמם וחומרים אישיים נוספים. הוא מבחין בשתי תקופות בראשית: הראשונה לקראת השחרור, כאשר הניצולים במחנות הריכוז בגרמניה כבר שמעו את הדי צבאות בעלות-הברית; והשנייה לאחר השחרור. לפני

השחרור כל הניצולים היו שארית הפלטה, ואילו לאחר השחרור, טוען מנקוביץ, יש לדייק בנוגע ליהודים במחנות בגרמניה ולכלול במושג קבוצה 'בעלת מעמד, זהות ואידיאולוגיה משל עצמה. עמוד-התווך של הזהות המשותפת הזאת היתה המחויבות לתחייה לאומית והרצון להיות כוח פעיל ומאחד בהגשמתה' (מנקוביץ, 1990, עמ' 254). התחייה הלאומית והגדרת המטרות הלאומיות התמקדו בארץ-ישראל, אם באמצעות עלייה המונית ואם באמצעות גישה מינימליסטית נוסח אחד העם והגירה לארצות חופש. בעקבות מנקוביץ מעניין לעקוב אחר התהליך שרוב הניצולים נהיים שארית הפלטה. מחקרה של לבסקי, המתמקדים באזור הכיבוש הבריטי, מאששים את הבחנותיו של מנקוביץ. גם היא רואה בקרב הניצולים כברגן בלזן את הקבוצה שמיד עם השחרור הגדירה את יעדיה ואת חזונה במסגרת ההגדרה הלאומית הצינונית, הכילה את המושג שארית הפלטה על ציבור הניצולים והפכה למנהיגתו (לבסקי, תש"ס, עמ' 65-67).

מנגד אין לאמץ את הבחנת השלבים העדינה של מנקוביץ למציאות היהודית בפולין לאחר המלחמה. אפשר לומר, על-פי גישתו של דוד אנגל, ששם התרחש תהליך הפוך. אף-על-פי שכמה ניצולים מקרב תנועות הנוער הצינוניות, שהיו גם מנהיגי המחותרת במזרח אירופה ובהם אבא קובנר, יצחק צוקרמן, צביה לובטקיין ורוזקה קורצאק, הגדירו את יעדיהם ואת חזונם מיד עם השחרור במסגרת ההגשמה הצינונית וראו את עצמם מנהיגיהם של כל הניצולים, שבפיהם היו שארית הפלטה, הם לא סחפו אתם את הציבור היהודי הרחב. לא מעט מן היהודים שניצלו בפולין האמינו שיש תכלית לשיקום חייהם שם. הם טענו שבעקבות נסיון השואה, החברה הפולנית ומדיניות ממשלתה לא יבטאו עוד את העוינות הרצחנית כלפי היהודים. יהיה אפשר להשתלב בכניין מחודש של מדינת פולין ותינתנה הזכויות והחירויות לעצב חיים יהודיים. ואולם האירועים שנתלו לתהליך ההגשמה של החזון הזה, קשיים כלכליים וגילויים של עוינות רצחנית כלפי היהודים הם שהרתיעו יהודים רבים מלהמשיך את חייהם בפולין והם חיפשו ארצות הגירה. חלק ניכר מהם בחרו בדרך הבריחה שהתוותה הצינונות משום זמינותה, ואלה הגיעו למחנות העקורים בגרמניה (אנגל, 1996, עמ' 145-152; ברזל, 1998, עמ' 65-69, 135-139).

מחקרו של אנגל חולק אפוא על גישתו של אפרים דקל, הפותח את ספרו שעוסק באותו נושא עצמו באלה המילים: 'שאיפת היסוד של היהודים שנתורו בחיים באירופה לאחר השואה היתה: לעזוב את הארצות שהפכו בתי-קברות לרובות יהודים! שאיפה זו היתה ממילא דבוקה למטרה שניה – לעלות לארץ-ישראל' (דקל, תש"ט, עמ' 11, 372 ובמקומות רבים אחרים).

גם חיים יחיל (1980, עמ' 34-37) מציג את היהודים בפולין כעומדים בשער ומחכים לבריחה, שכן הם רוצים לצאת את פולין ומאמינים שעם חידוש העלייה יהיו אנשי המחנות ראשונים בתור. יחיל ודקל היו פעילים בשני המישורים – בבריחה עצמה ובסיוע לשליחי הבריחה בניהול משא-ומתן עם רשויות צבא ארצות-הברית, בשכנוע הרב פיליפ ברנשטיין, שבמאי 1946 נתמנה ליועץ החדש לענייני יהודים, לפעול לריכוך העמדה של ראשי הצבא. יחיל הפגיש אותו עם פליטים שהגיעו זה כבר לברלין והניע אותו לצאת לסיוע בפולין לאחר הפוגרום בקילצה ביוני 1946. יחיל ודקל משקפים את הכתיבה של

הפעילים, המתבוננים על המאורעות מזווית הראייה של נסיונם האישי והמקורות האישיים שעמדו לרשותם. שניהם מייצגים את הדור הראשון של הכותבים. אף שדבריו של יחיל ראו אור בשנת 1980, הוא כתב את מסתו הרחבה בנושא בשנים 1949-1951 (יחיל, 1980, עמ' 7). עניין זה מעביר אותנו לסוגיה אחרת הניצבת במרכז המחקר – ציוניותה של שארית הפלטה.

ציוניותה של שארית הפלטה

בדבריהם של אנשי הבריגדה ושליחי היישוב שנפגשו עם שארית הפלטה שבועות וחודשים לאחר השחרור ניכרת התרגשות עזה מהמפגש עם הניצולים, מעצם הישרדותם על אף מוראות חייהם בתקופת החורבן ומציוניותם (יחיל, 1980, עמ' 11-13). למפגש זה היו שני ביטויים: האחד היכרות עם מנהיגות שארית הפלטה באזור הכיבוש האנגלי והאמריקני, והאחר – מפגש בלתי־אמצעי עם הניצולים עצמם באספות ובחיי היום־יום במחנות. בהנהגה של שארית הפלטה בשני אזורים הכיבוש בגרמניה, האמריקני והבריטי, היו ציונים שמקצתם היו פעילים לפני המלחמה והמשיכו את פעילותם ואת קשריהם הנפשיים עם הציונות גם בתקופת המלחמה, לדוגמה לייב גרפונקל (Garfunkel), שמואל גרינגהאוז (Gringauz) שניהם מקובנה, או אנשים צעירים יותר, כגון הקבוצה שחיברה את העיתון ניצוץ (עיתון של תנועת ברית־ציון, שהחל לצאת במחצית בכתב יד במחנה הריכוז דכאו קאופרינג² (רב לויץ, 1987), ובהם שלמה פרנקל שפיר (Frankel Shafir) אף הוא מקובנה, או ניצולים שהרכיבו את קיבוץ בוכנוולד בקיץ 1945 (באומל, 1994; מנקוביץ, 1990; לבסקי, 2006, עמ' 54-62). באזור הכיבוש הבריטי לדוגמה עמדו בראש הוועד המרכזי מנהיגים כריזמטיים כיוסל רוזנזפט (Rosenzaf), שפעילותו הציונית החלה בכנדין לפני המלחמה, וד"ר הדסה בימקו (Bimko) (לימים רוזנזפט). בימקו היתה רופאה שגדלה בתרבות העברית והיתה ציונית נלהבת עוד לפני המלחמה ופעילה גם בעת לימודי הרפואה בנסי שבצרפת. אין מחלוקת במחקר שקבוצה מנהיגה זו ידעה לנסח בבהירות את מטרותיה ואת דרכי פעולתה, ובצד שירותיה הרחבים ליהודים הניצולים שהתקצבו לאטם במחנות באזור הכיבוש האמריקני ולמי שנמצאו בברגן בלזן שבאזור הבריטי הצליחו חברי הקבוצה לנסח את מטרותיהם הלאומיות והתרבותיות ברוח העמדה הציונית. ואף־על־פי שהיו בקרבם מי שהעריכו כי בעקבות רציחתם של יהודי אירופה נגזו החזון של ציונות מגשימה, ציונות של

2. 'את ה"ניצוץ" הייתי כותב במחסן של בית החולים שהיה מקום "בטוח", לשם אנשי ה־אס.אס. לא באו. ושם הייתי יושב וכותב... הייתי מעתיק את זה עם נייר העתק, הייתי עושה שמונה עד עשרה עותקים. ודאי שעוד אנשים כתבו והם נתנו לי את זה. כתבו גם בבלוקים שלהם, שבהם גרו. האנשים היו כותבים בלילה. למשל, גרפונקל היה כותב מאמרים שלו... זה הופץ ביתר המחנות בנעלי העץ', מתוך עדותו של שלמה פרנקל שפיר שהיה עורך ניצוץ (לויץ, 1987, עמ' 125).

עלייה המונית ומדינה יהודית גדולה בארץ-ישראל, וכי יש להמירו בציונות מינימליסטית נוסח אחד העם, המשיכו להנחותם התרבות העברית, השפה העברית והרעיון הלאומי. מנקוביץ טוען שבאופן בלתי-תלוי במסר של השליחים מן הארץ, התוו מנהיגי שארית הפלטה באזור הכיבוש האמריקני, ובראשם גרינגהאוז, גרפונקל ואחרים, את דרך הפעולה האקטיביסטית שקבע דוד בן-גוריון לאחר ביקורו בגרמניה באוקטובר 1945 (מנקוביץ, 1990, עמ' 243-245; Mankowitz, 2002, pp. 69-87). ואכן אילו לא ציטט מנקוביץ את גרפונקל, היה אפשר לייחס את הדברים הבאים לבן-גוריון:

לאור מציאותנו האיומה אין בכלל לדבר על שאלת היהודים או היהדות. עכשיו עומדת על הפרק בטראגיות שאין לה דוגמה בהיסטוריה של שום עם, שאלת קיומה של האומה העברית. כי אם לא יוצר בזמן הקרוב ביותר בארץ ישראל מרכז יהודי גדול של מיליונים העומד ברשות עצמו ואיתן ככל המובנים... תתחיל התפוררות והתנוונות הגמורה של עמינו [מנקוביץ, 1990, עמ' 245, מצוטט מניצוץ, 5, תש"ה, עמ' 167].

בצד הדרישה לסרטיפיקטים הם גיבשו דרכי פעולה לריכוז החיים היהודיים ועיצובם במחנות החדשים, שכן הסיכויים להגר לארץ-ישראל או לארצות אחרות לא נראו מבטיחים בשנה וחצי הראשונות לאחר השחרור, ועל כך בהמשך.

לעומת קבוצה זו של מנהיגים שציוניותם היתה מבוססת על היכרות עם כתביהם של אבות הציונות ועם הפעילות הציונית בעיקר בקרב תנועות הנוער בתקופת המלחמה, היו רוב הניצולים חסרים שורשים אידאולוגיים או מסגרות התארגנות ציוניות עד השחרור (Gutman, 1990, p. 528). חיים יחיל, שעמד בראש 'פלוגות הסעד' מטעם הסוכנות היהודית, שבדצמבר 1945 יצאו לגרמניה במסגרת אונרר"א (ארגון הסיוע של האומות המאוחדות), מציג את ציוניותה של שארית הפלטה בגרמניה: 'שארית הפלטה היתה ציונית על-פי עצם מהותה. חוויותיהם בשנות השואה מחקו את כל הדיפרנציאציה הקודמת והמשוחררים ממחנות-הריכוז היו משוכנעים כי ישנו רק פתרון אחד להם ולכל שרידי עמנו, הוא שיבת ציון וכינון מדינה יהודית' (יחיל, 1980, עמ' 17).

זאב מנקוביץ וחגית לבסקי אינם חולקים על ציוניותה של שארית הפלטה, אך הם מדגישים את חשיבותם של המנהיגים שנזכרו לעיל, סגולותיהם האישיות, הכריזמה, כושר הארגון וכושר הביטוי, הניסוח הבהיר של המטרות הפוליטיות הלאומיות ושיתוף-הפעולה עם שליחי הארץ, עם נציגי ארגונים יהודיים ועם נציגי הצבא ככל אזור, שנתנו בידם את הסמכויות על הציבור הרחב. כמו כן, התארגנויות של קיבוצי הכשרה והתביעות לקבלת רשיונות עלייה היו ביטוי מעשי להזדהות עם הציונות. עיתונות שארית הפלטה והכינוסים שהתקיימו בכל אחד מאזורי הכיבוש שנזכרו לעיל היו גם כן במות להגדרה ולהבהרה של החזון והמעשה הציוניים ושימשו גורם חינוכי בעל משקל בעיני הציבור הרחב. הצלחתם של מנהיגים אלה בהשגת הסכמה נרחבת בנוגע לחשיבותה של הציונות והפיכתה לגורם מגייס בקרב הציבור במחנות העקורים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה, כיוונה את הזרקור לשני כיוונים נוספים: האחד הוא הניסיון להגדיר את הציונות העממית שבאה לידי ביטוי

בפעילות החינוכית, בעיתונות, ובכוננות של אנשים להתגייס למאבק למען העלייה במחנות ובאמצעות ההעפלה; והאחר הוא הניסיון להעריך את מהותו של שיתוף-הפעולה בין היישוב, מנהיגיו ושליחיו בגרמניה לבין הציבור הרחב של הניצולים.

מכאן צמחה הגדרה חדשה של הציונות: ציונות אינטואיטיבית או אינסטינקטיבית שאינה קשורה בהכרח האידאולוגיה ואינה מתבססת על ניתוח אינטלקטואלי של מצב העם היהודי ומגמות בהמשך קיומו, אלא ניצבת כמסקנה 'טבעית' מנסיון השואה (Gutman, 1990, p. 527-528). השואה הוכיחה בעליל שקרסו כל השקפות העולם האחרות שהציעו פתרונות ליהודים בארצות מוצאם, ונוכה המציאות הפוליטית החדשה הפתרון היחיד למי שרוצה להמשיך ולחיות כיהודי ולהשתייך למסגרת תרבותית-חברתית יהודית הוא בעלייה לארץ-ישראל והקמת מדינה יהודית.

החוקרים מצטטים בהרחבה הן דברים שאמרו מנהיגי שארית הפלטה, הן מאמרים ותגובות בעיתונות שלהם והן דברים שאמרו מי שפעלו בשורות הג'וינט או צבא ארצות-הברית, ארגוני הסיוע והסעד הבריטיים, וכמובן שליחים ומנהיגים ציונים. יחיעם ויץ מצטט את בן-גוריון האומר לאחר ביקורו בגרמניה באוקטובר 1945: 'מצאתי שהאנשים בכל זאת בריאים, קודם כל במובן הפיזי, גם במובן הרוחני. הרוב יהודים יקרים, ציונים יקרים – עם אינסטינקטים ציונים עמוקים, עם נכונות לעבור מחדש את כל הצרות האלה – אם זה נחוץ לציונות – עם להט לאחדות, להט להצלת ישראל' (ויץ, 1980, עמ' 71, בן-גוריון בהנהלת הסוכנות, 21 בנובמבר 1945). היבט אחר לציוניות האינסטינקטיבית של שארית הפלטה מציע מנקוביץ. הוא מצטט מיומנו של וודוביסקי איש התנועה הרביזיוניסטית בוורשה, שלחם במרד הגטו:

אין אמונה, אין תקווה. דברתי היום עם רב, מאמין. 'אני לומד כדי לשכוח, ולא לשם מצוה'. בלי אמונה, אזלי-יד, בלי עתיד, בלי קשר עם החיים. מרה שחורה. מה טעם לחיינו? למה, על שם מה? למה? [...] ואם אומרים, אחרים, שיש להם תוכן – גם זה שקר: חוזרים על פרוזות מלפני עשר שנים. מדברים בפה ולא בלב. כמוח. כולם משקרים, כולם. ישנן רק שתי מוצאות: או להתאבד, או להתמסר לסטרא אחרא: לשתות, להשתכר, לאכול ולשגל. וכך עושה הרוב. מתאבדים ברצחם את האנושיות שבהם [...] עם אובר... מה לי ומי לי בעולם? ידידים? פרוזה בלי תוכן, רק מלים, ולא יותר. עם? עם? זהו עם? מנקוביץ, 1990, עמ' 255, מצוטט מתוך יומנו של וודובינסקי, ארכיון יד ושם, 7 באוקטובר 1945.]

מנקוביץ מגיע לתובנות מאלפות מקטע זה בנוגע לדרכי ההתגוננות מפני הייאוש. צריך להישמר פן יגון וייאוש יובילו לחמלה עצמית ולפסיביות. ההכרה שרגשות קשים אלה מאפיינים רבים הפכה את העשייה ואת ההתארגנות למטרה מרכזית של מנהיגי שארית הפלטה ושל בני-האדם עצמם. היא גרמה להתארגנות מסיבית ולחיפוש מתמיד של דרכים בונות לחזור אל החיים.

מכאן חשוב להבין שהתוכנית הציונית הציעה דרך פעולה מאורגנת: לרכז את יהודי מזרח אירופה בגרמניה, ללמוד עברית, היסטוריה יהודית ואת הגאוגרפיה וההווה של ארץ-

ישראל, ללמוד מקצוע שיכשיר לעלייה לארץ, להתאמן ולקחת חלק במבצעי עלייה ב'. זה היה כוחה, לפחות בחודשים הראשונים שלאחר השחרור. התמשכותו של מצב הארעיות במחנות יצר בעיות חדשות גם בנוגע לנאמנות הזאת, ועל כך בהמשך. חגית לבסקי מתארת מציאות דומה באזור הכיבוש הבריטי, ומה שאפשר ללמוד על חייהם של הפליטים היהודים באיטליה אינו שונה. ההיסטוריוגרפיה על תנועות הנוער הציוניות מאששות את כוחה המעצים והמגייס של הציונות, וגם על כך בהמשך.

ואולם נשאלת השאלה, האמנם ציונות אינסטינקטיבית זו היתה נחלתם של כל הניצולים או היא אפיינה את היהודים במחנות בגרמניה? לדעתו של אנגל (1996), רבים מיהודי פולין רצו כאמור להשתלב בשיקומה של פולין חדשה, דמוקרטית ונטולת אנטישמיות. מעשיהם של רוב ניצולי השואה הפולנים לאחר שחרורם או שובם לפולין אינם נראים כמעשים של בעלי תודעה ציונית אינסטינקטיבית ואף לא של מי שכבר גיבשו תוכניות ברורות כלשהן לעתיד. שלא כצפוי על-פי המיתוס המקובל, היהודים שיצאו לחופשי בשלבים הראשונים לשחרור פולין, במחצית השנייה של שנת 1944 ובתחילת 1945, עסקו בהרבה יותר מאיתור קרובים; הם חיפשו מקורות פרנסה והקימו מסגרות חברתיות וציבוריות, ורבים מהם אף ניסו לחדש את הנוכחות היהודית במאות עיירות וערים קטנות שהיו עמוד השרדה של יהדות פולין דורות רבים. ברוב המקומות לא נכפתה עליהם ההתארגנות מלמעלה, בידי השלטונות הקומוניסטיים ועושי דברם ברחוב היהודי, אלא היא צמחה תחילה מלמטה, תוצאה של נסיונות הניצולים להתמודד עם קשיי הקיום היומיומי במדינה שהמלחמה הרסה כליל את תשתיתה הכלכלית (אנגל, 1996, עמ' 148).

אנגל מסכים שבסופו של דבר פרויקט ההשתלבות נכשל ורבים מיהודי פולין הגיעו למחנות בגרמניה ושם היו לתומכים נלהבים בציונות. אך אין זו ציונות אינסטינקטיבית, תוצאה של נסיון המלחמה, כפי שמצאו מנקוביץ, לבסקי ואחרים בגרמניה. נהפוך הוא, נסיון החיים לאחר השואה הוא שדחף את היהודים לצאת את פולין. ארגון 'הבריחה' היה הגורם המסייע החשוב ביותר (ועד התבססות השלטון הקומוניסטי בשנת 1947 ראתה הממשלה בעין יפה את 'הבריחה') משום זמינותו ואמינותו, ולא משום שהרעיון הציוני היה המניע. אנגל מדגיש עד כמה חשוב להימנע מלהסיק מסקנות מן התוצאה בלבד (יותר מ-70 אחוז מיהודי פולין שניצלו וחזרו אליה היגרו בין השנים 1945 ל-1947) ויש להבין את המניעים ואת הפעילות בהקשר של הזמן כדי להגיע למסקנות הנכונות.

המחקר המתרחב והמעמיק בסוגיה שנדונה עד כה מאשש טענות שהשמיעו ניצולים או פעילים בקרב שארית הפלטה, אך גם מעשיר את התיאור ההיסטורי ברבדים מסייגים העושים אותו מורכב יותר ומעניין יותר. המושג שארית הפלטה מורכב הוא ומכיל בני-אדם עם נסיון חיים שונה בתקופת המלחמה, בני-אדם שבאו ממסורות תרבותיות שונות ובעלי השקפות עולם שונות, וכדי להבין את עולמם הפנימי נדרשת בדיקה מפורטת ומעמיקה של השפעות הסביבה הפוליטית, החברתית והתרבותית שבה חיו לאחר המלחמה.

המדיניות הציונית ושארית הפלטה

מה היה מקומה של שארית הפלטה בחשיבה המדינית של הנהגת היישוב וכיצד זו העריכה את תרומתה האפשרית להשגת היעדים המדיניים? זהו נושא מרכזי בכתבה ההיסטורית ונוגע לקשר שבין השואה להקמת מדינת ישראל. יש לבחון את המדיניות הציונית מנקודת הראות של ההצהרות הפוליטיות בזיקה לאסטרטגיה ולטקטיקה הפוליטיות, וכן נדרשת בחינה אמפירית של העשייה בקרב שארית הפלטה.

מנהיגי הציונות ניצבו בתום המלחמה כראשי מחנה שחילותיו אינם בנמצא. עיקר מטרתה של הציונות היתה להבטיח את המשך הקיום היהודי הן מן הבחינה הפיזית והן מן הבחינה הרוחנית. המגשימים של התנועה בכוח ובמעשה היו יהודי מזרח אירופה ובראש ובראשונה יהודי פולין. הם היו רוב רובו של היישוב עד הקמת המדינה. עם השמדתו של מאגר אנושי זה עלו הרהורי כפירה גם אצל פעילים ציונים מרכזיים, האם יש סיכוי להגשים את החזון של מדינה יהודית עצמאית בארץ־ישראל (עופר, 1990, עמ' 199-206). גם בקרב הניצולים עלתה כאמור השאלה הזאת (מנקוביץ, 1990, עמ' 235-243). דומני שאין עוד דוגמה בהיסטוריה של תנועות לאומיות, שמנהיגות התנועה נותרת לכאורה ללא העם שבעבורו היא הוקמה.

ההתמודדות עם שאלה זו החלה בסתיו 1943 משהגיעו הידיעות על שואת יהודי אירופה. הידיעות על היהודים שנותרו מן הטבח הנאצי היו מקור מרכזי לגישה, שעל אף החורבן נותר עם יהודי שעמו ובעבורו יהיה אפשר להגשים את החזון הציוני (Ofer, 1990, pp. 286-293; Porat, 1990, pp. 239-263). מאמצע שנת 1943 עובר מרכז הכובד אל הניצולים, שעד לאחר תום המלחמה לא היה אפשר להעריך את מספרם או את נכונותם לקחת חלק במפעל שהציב קשיים בחייהם של מגשימו ותבעו ויתורים לא מעטים. התוכניות כלפי שארית הפלטה בשנים האחרונות למלחמה, הרעיונות בדבר עלייתם ההמונית, בדבר ארגון עלייה בלתי־לגאלית מסיבית ורעיונות אחרים אותתו לאן מכוונים המדינאים הציונים את האסטרטגיה המדינית שלהם (Ofer, 1990, pp. 294-304; הכהן, 1994).

בטרם הסתיימה המלחמה באירופה ועם שחרורן של ארצות הבלקן ופולין, תכנן בן־גוריון ביקור ברומניה, שבה היתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר במזרח אירופה (כ־400,000 יהודים). השלטונות הסובייטיים לא נתנו לו אשרת כניסה והוא יצא לביקור בקהילה הקטנה ביחס של יהודי בולגריה (כ־40,000). זה היה ביקורו הראשון במדינה שהיתה בעלת־בריתה של גרמניה, ואף כי יהודיה, חוץ מיהודי תרקיה ומקדוניה (כ־13,600), לא גורשו למחנות השמדה, הם נעקרו מבתיהם, איבדו את רכושם, חיו במחנות והגברים גויסו לעבודות כפייה. לבן־גוריון היה הביקור בבולגריה חוויה קשה ומזעזעת, כפי שעולה מיומנו. הוא פגש אומללות ועוני רבים יחד עם קבלת פנים חמה ונלהבת ושיירות של בני־אדם שליווהו ממקום למקום בקריאות 'מלך היהודים'. הניגוד בין האומללות והעוני לבין ההתלהבות, האהבה והחום העצימו את עמדתו כי שארית הפלטה היא הגורם העיקרי שעליו תישען התנועה הציונית בתביעותיה הפוליטיות אצל בעלות־הברית המנצחות.

מסקנותיו גובשו סופית בעקבות עוד שני ביקורים במחנות העקורים בגרמניה, באוקטובר 1945 ובינואר 1946, ובעקבות שיחותיו עם נציגי הניצולים ככינוס הוועד הפועל הציוני בלונדון באוגוסט 1945 (פרילינג, 1991; 1998, 201; Friling, 2001, pp. 195, 198, 201). אין לנתק את עמדתו של בן-גוריון מהדרך שבה העריך את בעלי-הברית האפשריים לתביעותיו ברמה המדינית העליונה, כלומר נשיא ארצות-הברית הארי טרומן, וברמה האופרטיבית, כלומר ראשי צבא ארצות-הברית בגרמניה, שעמדתם כלפי הניצולים ובעניין ארגון המחנות היתה חשובה ביותר. בן-גוריון לא תלה תקוות רבות בשינוי מדיניות הספר הלבן של בריטניה. לדעתו החליטו אנשי השלטון לאמץ את העמדה הערבית בשאלת ארץ-ישראל (כוכבי, 1994; ויץ, 1990; פרוינדליך, 1997)

הצגת המדיניות הציונית בדרך זו ועמדתו של בן-גוריון, שזכתה לדיון נרחב במחקר, משקפת גישה המשלבת את עמדתם של מדינאים, שתפקידם לקרוא את המפה הפוליטית ולנסות למצות ממנה את המיטב להגשמת תוכניותיהם, עם הבנת ממדי הטרגדיה והשבר שפקדו את העם היהודי (לבסקי, 1990). זוהי פרשנות שאינה מקוננת על הגישה המדינית הציונית ואינה מהללת אותה, אך מציגה נרטיב הקושר את גורלה של הציונות עם גורלה של שארית הפלטה, אף שאין היא טוענת לבלעדיות הפתרון הציוני בפעולותיהם של הניצולים ואף לא בעולמם הרוחני. פרשנות זו מייחסת משקלים של ממש לשני הגורמים: הבנת המציאות המדינית אצל מנהיגי היישוב ועוצמת הטרגדיה היהודית כגורם בשיקול הדעת של המדינאים הציונים. ההגשמה הציונית קשורה במידה רבה ביותר בשיעור המצוקות של ציבורים יהודיים, שדחפו לעלייה הגדולה בשנות העשרים והשלושים. הפרשנות ההיסטורית הזאת, האופיינית לדור השני של החוקרים באקדמיה, אינה חורגת מנרטיב-העל הציוני (metha-narrative). מובאה שמציג פרילינג במאמרו משקפת את הנרטיב הזה (מתוך רשימה שרשם בן-גוריון ביומנו באוגוסט 1945, לאחר שחזר מן הוועד הפועל הציוני): 'שום דבר יהודי לא זר לנו [...] מבחינת העם היהודי (כיחידה היסטורית), המלחמה על המדינה, היא הדבר המרכזי, אבל מבחינת קיבוצים ארציים וגורלם הם, אין מלחמה זו ממצה את כל צרכיהם היהודיים' (פרילינג, 1991, עמ' 429).

בצד הנרטיב הזה יש פרשנות המצמצמת את מניעיה של המדיניות הציונית לקריאת המפה הפוליטית מזווית יישובית בלבד, וכל שאר המרכיבים, ארגונים יהודיים והיהודים עצמם ובהם ניצולי השואה משמשים כלים להשגת המטרות המדיניות. גישה זו מסתמכת על עמדה המבקרת את גישתם של המנהיגים הציונים משנות השלושים וגם לאחר המלחמה כ'פלשתינוצנטרית', כלומר הרואה במרכז את האינטרס של היישוב ומתעלמת מן האינטרסים של השחקנים האחרים בשדה ההיסטורי ובכלל זה הציבור היהודי. לטענתם של חוקרים אלה, ובהם יואב גלבר ויחיעם ויץ, גישתם של המדינאים ביישוב אל שארית הפלטה היא אינסטרומנטלית ואינה שוקלת את הצרכים המהותיים ואת האינטרסים האמיתיים של ציבור הניצולים היהודים (גלבר, תשמ"ג; ויץ, 1980).

לבסקי טוענת שעצם המושג 'פלשתינוצנטריות' הוא א-היסטורי ועקר בשני מובנים. במובן הפוליטי האובייקטיבי הוא מציע, לדעתה, התבוננות על האירועים לא בעיני בני הדור אלא במבט שלאחר השואה והקמתה של מדינת ישראל. ההיסטוריון המשתמש

במונח זה מ'ייחס לתנועה הציונית דאז מעמד מרכזי, הדומה למעמד ולאחריות שנוטלת על עצמה מדינת ישראל כיום, ביחס לעם היהודי ולבעיותיו; ואילו במונח ההיסטוריוגרפי הסובייקטיבי 'מקנה ההיסטוריון לפתרון הציוני באופק היהודי שלפני השואה, את המעמד הנכבד-יחסית שנועד לו בהיסטוריה היהודית ובגורל קיומו של העם היהודי, כפי שנתברר בימינו אלה' (לבסקי, 1990, עמ' 178). עם זאת עמדתם של גלבר וויץ אינה מערערת על נרטיב-העל הציוני בכך שאין היא שופטת את שיקול הדעת של המדינאים ביישוב כלא מוסרי או כפוגע באינטרסים של העם היהודי. היא רק מגדירה אותם כמונוטים לניצול כל המערכות לטובת הקמת המדינה היהודית, שבסופו של דבר תשרת את טובת העם היהודי בכללותו, גם אם זו תובעת הקרבה אישית בדרך להשגתה.

לעומת דעות החוקרים דלעיל ניצבת כתיבתם של השליחים ופעילי הבריחה ובכלל זה מסתו של יחיל. שם מוצג נרטיב ציוני סגור המזהה את מטרות הציונות עם רצונה המהותי של שארית הפלטה. יחיל ציין כי הניצולים העריכו שסיוע לעלייתם לארץ-ישראל הוא חובתן המוסרית של המדינות המנצחות. בכך הם הקנו משמעות אוניברסלית להגשמת החזון הציוני, ויחיל מסכים עמם אף שהוא רואה בגישתם תמימות שאינה מעריכה כהלכה את ההתנהלות הפוליטית. ואולם הצגת פרשנות זו אצל יחיל משקפת גם עמדה חד-משמעית כלפי צדקתה של התביעה הציונית להעלאת הניצולים וכל היהודים שירצו בכך ולהקמת מדינה יהודית (יחיל, 1980; דקל, תש"ט; כהן, 1995).

זהו הרקע לפרשנותו של יחיל לסירובם של הוועדים של שארית הפלטה להסכים להעברתם של היתומים לאנגליה ולשווייץ, תוכנית שעמדה על הפרק בסתיו 1945, וזה גם הרקע להחלטה החד-משמעית של הוועדים להקצות ליתומים את 476 רישיונות העלייה הראשונים שנתנו הבריטים בסתיו. ואלה דבריו בנוגע להחלטה:

ההצעה נתקבלה פה אחד וכמעט בלי ויכוח. ישיבה קצרה זו הסעירה את לבי. הנה חבר אנשים אשר עברו את כל שבעת מדורי הגיהנום, רובם יוצאי מחנות-הריכוז, אין ביניהם אף אחד אשר לא שיכל ילדים – כולם ציונים ותיקים – ואיש איננו טוען לזכותו של הציוני הוותיק, לזכותם של הורים לאיחודם עם בניהם, כולם מאוחדים בדעתם כי יש לתת את זכות הקדימה לילדים אשר נתייתמו מאב ואם, כי להם דרוש בית ודרושה חיבה יותר מאשר לכל השאר. ומחשבה מנקרת במוחי: כזהו primum veris [ניצני התחייה] של אודי ישראל המוצלים מאש הכבשנים [יחיל, 1980, עמ' 23].

גישה אחרת הבוחנת את הממד המוסרי וההומניטרי של המדיניות הציונית, אך חולקת על עצם הצדקתה, באה לידי ביטוי בגישתם של יוסף גרודזינסקי (1998), עידית זרטל (1996) ותום שגב (1992). כל אחד מהם מציג את המדיניות הציונית בהיבט מוסרי ושופט אותה כמי שהציבה את מטרותיה בניגוד לאינטרסים היהודיים של התקופה היא. גרודזינסקי נותן לכך ביטוי בכותרת ספרו חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים, 1945–1951. ההנחה בספר היא שיש אינטרס יהודי ומנגד אינטרס ציוני. הציונים עשו כל שביכולתם כדי לפגוע במי שלא בחר בדרכס. הוא מבקש להוכיח זאת בשתי סוגיות עיקריות: האחת, שנזכרה

לעיל, הסירוב לשלוח ילדים יהודים לאנגליה ולשווייץ בשלהי שנת 1945 על אף התנאים הקשים במחנות העקורים; והאחרת, היקף ההתנדבות לגיוס ל'הגנה' ולצה"ל לאחר החלטת החלוקה של האו"ם בנובמבר 1947. וכך הוא כותב:

על-ידי בחינת שני הרגעים הקריטיים הללו ננסה להישיר מבט אל בעיית הזהות היהודית-ישראלית, אל הקשר בינה לבין הלאומיות היהודית ואל האופן שבו מימשה הציונות את עצמה בתוך כל הבעיות הללו (גם בהקשר של הפליטים הפלסטינים, שחלקם נהפכו, לאסונם, לפליטים בדיוק באותו רגע ובדיוק באותו מקום שבו הצליחו הפליטים שלנו להשתחרר מסטטוס עגום זה). נראה, כי הציונים היו משוכנעים באמת ובתמים, שיש לפליטים האלה מחויבות גדולה למפעל הציוני, מחויבות המבטלת את רצונו של היחיד, גם אם הוא פליט אומלל, ניצול בודד ממשפחתו. נראה גם את אופן ההתייחסות של השליחים הציונים אל אחיהם משארית הפלטה: התנשאות, פטרנליזם ולעתים אף זלזול הגובל בתיעוב (גרודזינסקי, 1998, עמ' 19).

גרודזינסקי בוחר לכאורה במתודה של המחקר האמפירי כדי להוכיח את טענותיו על ניגוד המטרות ועל המודעות לניגוד הזה. ועוד הוא טוען כי נעשתה מטעם השליחים והמנהיגים פעולה מכוונת להכשלת כל עמדה חלופית, בלא להתחשב בסבל העלול לצמוח מכך לניצולים, ומנגנון של לחץ ואלימות הופעל כלפי מי שלא 'הלכו בתלם':

ואני, דווקא בהם, בניצולים עצמם, התמקדתי וניסיתי להתבונן בהם מבעד לעדשה שהיא יהודית והומניסטית כאחד. עדשה לא ציונית, לא אנטי-ציונית ולא פוסט-ציונית, אלא יהודית סתם. כזו המאמינה בגורלות יהודיים מרובים, לאו דווקא בגורל אחד. כזו המבחינה בעושר של גורלות אלטרנטיביים בהיסטוריה היהודית של זמננו: זה שלי ושל רוב קוראי כאן, במדינת ישראל, וזה של בונז וינר ז"ל, איש הבונד, יליד לודז', ניצול אושוויץ ועד יום מותו ראש המרכז להנצחת השואה במלבורן שבאוסטרליה; זה של הסופרת חווה רוזנפארב, שהגיעה מלודז' למונטריאול שבקנדה דרך ברגן-בלזן (גרודזינסקי, 1998, עמ' 23).

לטענתו, הסירוב להתיר הגירת ילדים לבריטניה או לשווייץ נבע מלחצה של הנהגת היישוב והאינטרס שלה לחבר את בעיית הפליטים היהודים לבעיית ארץ-ישראל (לעומת בריטניה, שבמדיניותה הפרידה בין שתי הבעיות). אם יימצא פתרון לילדים, העריכו המדינאים הציונים וכן מנהיגים בקרב שארית הפלטה שנמצאו תחת השפעתם וחסותם של מנהיגי היישוב ושליחיו, ייחלש במידה ניכרת הלחץ על בריטניה לפתוח את שערי ארץ-ישראל. בכך הוכיחו מנהיגי היישוב שאין בלבם חמלה אפילו על יתומים ורק שיקול רציונלי קר – קידום המטרות הציוניות – ניצב לנגד עיניהם (גרודזינסקי, 1998, עמ' 71-85). לדעתו של גרודזינסקי, בן-גוריון 'היטיב להבין את כוחו של סבל אנושי של פליט לשמש כקלף מיקוח פוליטי והיה מוכן להשתמש בו הרבה לפני המנהיגים הערבים בלי הרבה היסוסים והתחבטויות' (גרודזינסקי, 1998, עמ' 85). גרודזינסקי מניח אפוא שכלחצם של השליחים התקבלו ההחלטות בוועד המרכזי של שארית הפלטה. בנייתו אין

הוא מעריך את הישרה ואת האוטונומיה האישיה שהיו להנהגת שארית הפלטה ולאנשיה. יתרה מזו, במקרים שהנהגת שארית הפלטה הביעה עמדה קיצונית יותר מזו של ההנהגה הציונית, לדוגמה בעת הדיון בברגן בלזן עם בן-גוריון באותו נושא, טוען גרודזינסקי שהם פעלו לא על-פי דעתם אלא משום שהעריכו שהדבר יועיל להם אצל ההנהגה הציונית, ומנעו מבעלי השקפות מנוגדות, לדוגמה בונדיסטים, לחוות את דעתם (גרודזינסקי, 1998, עמ' 69).

בפרשת הגיוס טוען גרודזינסקי שרק במרס 1948 תמך בן-גוריון ברעיון לגייס את שארית הפלטה, כאשר השלב הראשון במלחמת העצמאות כבר היה בעיצומו. בן-גוריון חרד מאוד לגורל היישוב לקראת פינוי הצבא הבריטי מהארץ, ונחום שדמי שהיה נציג 'ההגנה' בגרמניה הציע לגייס צעירים מקרב שארית הפלטה. בן-גוריון קיבל את הצעתו ומאז, טוען גרודזינסקי, החל לחץ אדיר על צעירים במחנות בגרמניה להתגייס ולעלות לארץ כדי להשתתף במלחמה. הלחץ היה חברתי, אך הממסד הציוני במחנות שניהל לא נמנע גם משלילת זכויות ממי שלא התגייסו, ממניעת מוצרים ואפילו מגירוש ממבנה דוור כדי לשכנע אנשים להתגייס.

גרודזינסקי מסיק ששארית הפלטה למעשה לא היתה מעוניינת בשלב הזה לעלות לארץ-ישראל. הוא מציין את המורל הנמוך שהיה במחנות בראשית שנת 1948 ואת התחושה שאין מקום בעולם המוכן לקבל אותם. גם הסיכויים לפתיחת שערי ארצות-הברית נראו קלושים (חוק העקורים שנמצא בדיון באותו הזמן לא היה עונה על בעיותיהם של העקורים היהודים, שכן נקבע שחלקם של היהודים בכלל ההגירה הזאת לא יכול לעלות על 15 אחוזים, כלומר 30,000 יהודים במשך שנתיים).³

3. באוגוסט 1946 הודיע טרומן שהוא עומד להמליץ לקונגרס לחוקק חוקים המתירים למקצת העקורים להיכנס לארצות-הברית, אך לא ציין את מספרם. הוועד היהודי האמריקני (American Jewish Committee) והמועצה האמריקנית ליהדות (American Council for Judaism) נרתמו לקידום ההצעה ושיתפו-פעולה עם ארגונים לא-יהודיים באמצעות ועדת אזרחים לענייני העקורים בראשות ארל הריסון. ב-1 באפריל 1947 הגיש חבר בית-הנבחרים מאילינוי ויליאם סטרטון (William Starton) הצעת חוק ולפיה יורשו להיכנס לארצות-הברית בתוך ארבע שנים 400,000 עקורים, נוסף על הנכנסים על-פי מכסת ההגירה. בעקבות התנגדות רחבה לחוק בבית-הנבחרים ובסנאט, החלו להופיע הצעות פשרה בשני הבתים, והקריטריונים שקבעו צמצמו מאוד את אפשרות כניסתם של העקורים היהודים. הציר פרנק פלוו (Frank Fellows) ממדינת מיין, יושב-ראש ועדת המשנה לענייני מהגרים של הוועדה המשפטית של בית-הנבחרים, הציע הצעת חוק להתיר כניסת 200,000 עקורים שנרשמו במחנות העקורים עד 21 באפריל 1947. בהצעה נאמר שמספר הנכנסים ייוקף בעתיד על חשבון ההגירה מארצות מוצאם. בסנאט הציעה ועדת רוורקום (Revercomb Committee) להתיר כניסת 100,000 עקורים בתוך שנתיים, להגביל את רשות הכניסה למי שהגיעו למחנות העקורים עד 22 בדצמבר 1945, ולשמור 50 אחוז מן האשרות לעובדי חקלאות. הוועדה גם הציעה ש-50 אחוז מן הנכנסים יהיו בני ארצות שאחרי המלחמה סופחו לבריית-המועצות. הצעת פשרה בין שני הבתים היתה גרועה יותר ליהודים – זכאים להיכנס לארצות-הברית רק עקורים שהגיעו לגרמניה, לאיטליה או לאוסטריה עד 22 בדצמבר 1945, ובאשר ל'פולקסדויטשה'

אף-על-פי שגרודזינסקי מתאר נכוחה את המצב הקשה במחנות אין הוא מסביר את גורמיו. מה התרחש בראשית שנת 1948 שהרע כל-כך את מצב רוחם של הניצולים במחנות? האם בשנות הציפייה במחנות היו עליות ומורדות במצב רוחם? ההחלטה על הקמת המדינה עוררה שמחה והתלהבות עצומות במחנות, וכאשר החלה המלחמה התעוררה החרדה שלא יהיה אפשר לממש את ההחלטה הגורלית. במצב של מתח שהיו נתונים בו, כיצד אפשר להכריע בין החרדה והפחד מפני לחימה לבין התנדבות לכוחות לוחמים מסיבות אידאולוגיות או מתחושת השתייכות? כעשרת אלפים מתנדבים הצטרפו ללחימה. האם משקלם בטל בשישים והאם אפשר לטעון שרובם באו בגלל לחצים? האין בכך משום הקלת-ראש באוטונומיה וזלזול בכושר ההחלטה של הניצולים עצמם? דומה שהניתוח הדל, על אף הנתונים העשירים, מעיד על רצון לשקף עמדה חד-משמעית ומתנגשת עם הנרטיב הציוני. לדעתו של גרודזינסקי, רבים מקרב שארית הפלטה החליטו שלא לבחור בציונות וכמובן שאין הם מייצגים ציונות אינטואיטיבית, כטענתם של לבסקי ומנקוביץ. זאת ועוד, אין הוא מסכים גם עם עמדתו של אנגל, שנזכרה לעיל, החולק על הציונות האינטואיטיבית של הניצולים בפולין, אך מסכים שבמהלך השנים 1946 ו-1947 כאשר באו למחנות בגרמניה הם הזדהו עם הציונות ותמכו בה בעקבות נסיון חייהם בפולין שלאחר המלחמה, הבריחה והחיים במחנות בגרמניה. גרודזינסקי אינו מבחין בין קבוצות בקרב אנשי המחנות פרט להבחנות אידאולוגיות. לדידו הלחץ הציוני הוא שהעבירים לארץ-ישראל, בהתעלמות מרצונותיהם ומטובתם. כך בפרשת הילדים וכך בפרשת הגיוס.

כדי להרחיב את המבט על המחקר האמפירי מן הדין לעבור לנושא שליחי היישוב אל שארית הפלטה וכיצד הם משתקפים ברבדיו השונים של המחקר.

שליחי היישוב לשארית הפלטה

מוסד השליחות היה כמעט בן שני עשורים עם סיומה של מלחמת העולם, אף שבתקופת המלחמה עצמה הצטמצמה מאוד השליחות ובאירופה הכבושה לא נותרו שליחי היישוב. הקשרים בין היישוב לבין יהודי אירופה נעשו באמצעות משלחות היישוב במדינות הניטרליות, באיסטנבול שבתורכיה (Porat, 1990; Ofer, 1990) ובז'נבה שבשווייץ (וגמן

נקבע מועד כניסה עד 1 ביולי 1948. חוק העקורים שנתקבל באוגוסט 1948 גרם ועזעזע וזעם בקרב היהודים, אך אלה הוקהו מעט בידי ועדה לענייני עקורים (Displaced Persons Commission) שמינה טרומן. בסיכומו של דבר נכנסו לארצות-הברית יהודים רבים יותר משהתירו ההגבלות המכוונות של החקיקה. בשנת 1950 שינה הקונגרס את המועד הקובע לצורך קבלת אישור כניסה, העמידו על שנת 1949 וביטל את ההעדפות לבאים ממדינות שסופחו לברית-המועצות ולעובדי חקלאות, אך עד שנת 1950 כבר עזבו רוב העקורים היהודים את מרכזי העקורים באירופה ויצאו לישראל, לארצות-הברית ולמדינות אחרות.

אשכולי, 1994; כהן, 1999). לקראת סוף המלחמה נשלח גם שליח לספרד שבה התרכזו פליטים יהודים רבים. מיד עם סיום המלחמה בבלקן יצאו מקצת השליחים מאיסטנבול לבולגריה ולרומניה (Ofer, 1990, pp. 286-307), ושבועות מועטים לאחר בואם הם נפגשו עם הקבוצות הראשונות של חברי תנועות הנוער מפולין שפילסו באופן עצמאי דרכי בריחה מפולין לארצות הבלקן במטרה להגיע לארץ-ישראל (באואר, 1970, עמ' 3-43; אנגל, 1996, עמ' 64-71).

ההיסטוריוגרפיה מבחינה בשליחים על-פי תפקידם, מקום פעילותם ומועד בואם לאירופה: שליחים לפולין ושליחי פלוגות הסעד לגרמניה ולאוסטריה, שליחי התנועות הפוליטיות, שליחי עלייה ועליית הנוער. ספרות הדור הראשון של השליחים עצמם, לדוגמה ספרו של אפרים דקל, רואה את השליחים כמקשה אחת. דקל יודע כמובן את התפקידים השונים שמילאו השליחים והוא מתארם, אך הנרטיב המרכזי בספרו הוא השליחים כמביאי דברה של ארץ-ישראל לגולה. הם היו גם 'המצילים' החשובים של שארית הפלטה, שכן הם תרגמו את רצונותיהם ומחשבותיהם (ציוניותם האינטואיטיבית) לעשייה ממשית: פעילות תנועתית, העברת גבולות, ארגון חיים ציוניים ובסופו של דבר עלייה לארץ. במובן זה, בספרו, השליחים השונים הם מעין 'שלשלת הקבלה', ובכל שלב פעולתם מתחברת לפעולת קודמיהם ומשלימה בסופו של דבר את העשייה ואת החזון. בספרות הדור הראשון מתרכז הדיון על השליחים בסוגיות הקשורות לבריחה, לעלייה ולפעילות התנועתית. במוקד ניצבות הבעיות הפוליטיות הן בזיקה למדינות שמהן יוצאים היהודים והן בנוגע לבעלות-הברית, לבריטניה ולמדינות הארץ-ישראלית, דוח הריסון וכדומה. מוקד דיון זה הוא מהותי לשחזור ההיסטורי והוא משתלב בנרטיב הציוני של 'משואה לתקומה' ובאקטיביזם של הציונות ושל היישוב במימוש החזון. גם חוקרי הדור השני כמו נחום בוגנר (תשנ"ג), אריה כוכבי (2001) וזאב צחור (תשס"ה) עוסקים בנושאים האלה.

ספרות הדור השני נשענת על הניתוח הפוליטי ומתמודדת עם שאלות הקשורות למפגש בין שארית הפלטה לשליחי היישוב. השאלות שעלו בהיסטוריוגרפיה הישראלית בשנות השמונים על יחסו של היישוב בארץ-ישראל לפעולות עזרה והצלה שנזכרו לעיל, התרחבו והקיפו גם את תקופת הביניים שבין סיום המלחמה לבין הקמת המדינה. מה היה יחסם של השליחים אל שארית הפלטה, האם הם חשו אמפתיה והזדהות אתה, האם ראו את סבלם של הניצולים או שמא ראו בהם משלימים לתנועותיהם, עולים בכוח לארץ-ישראל שיסייעו להגשים את הציונות ויהיו חיילים בכוחות המגן?

תום שגב בספריו 1949: הישראלים הראשונים (1984) והמיליון השביעי (1992) ביקר בחריפות את שליחי היישוב ומנהיגיו. הוא הרבה לצטט ממכתבי השליחים למחנות העקורים בגרמניה והדגיש את ההתנשאות שביטאו ביחסם לניצולי השואה. הוא ציטט ביטויים מעליבים, כגון 'אבק אדם', שנשמעו מפיהם של מנהיגים ציונים ובהם בן-גוריון, וכן האשמות על איר-צונם לעבוד, על תחושותיהם שהעולם חייב להם משום שהם סבלו כל-כך ועל עיסוקיהם בשוק השחור (שגב, 1992; גרודזינסקי, 1998). ביקורת על היישוב ומנהיגיו נשמעה גם מפיהם של ניצולים. בספרו של יצחק צוקרמן שבע השנים ההן

(1990) נשמעו תוכחות על בואם המאוחר של השליחים, על שלא השכילו לשמור על האחדות הפוליטית בקרב הניצולים כפי שהם עצמם רצו ועוד. ההתמודדות עם סוגיות אלה תופסת מקום מרכזי במחקר של הדור השני והשלישי. כל המחברים מציינים שהמפגש בין שליחי היישוב לבין שארית הפלטה משקף בעת ובעונה אחת קרבה וריחוק, קבלה ודחייה. שיקוף היחסים הדו-ערכיים האלה מייצג דיון מורכב ולא סטראוטיפי של טובים ורעים, מבינים ואטומים, החורג מן התיאור בנוסח 'אחי גיבורי התהילה'. ראוי לחזור ולהזכיר שהיבט מסוים של הבעיה נדון בכנות רבה ובמידה לא קטנה של ביקורת במסתו החשובה של יחיל. הוא דן בה משני היבטים, האחד אי-התאמה של מקצת השליחים לתפקידם מסיבות של אישיות או חוסר הכשרה מתאימה לטפל בבעיות; והאחר – האיחור כבואם של השליחים מסיבות אובייקטיביות (הקשיים הביורוקרטיים שהערימו שלטונות הכיבוש והבריטים). כשבאו השליחים כבר היתה בעיצומה ההתארגנות במחנות הראשונים של שארית הפלטה, והניצולים לא העריכו את תרומתם של השליחים כמהותית, ואילו השליחים התקשו לקבל עובדה זו והפנו את מרב מרצם לגיוס פוליטי להכשרות ולתנועות הנוער. בהמשך אבחיין בין פעולת השליחים בגרמניה ובפולין, שכן המציאות השונה והתפקידים השונים של השליחים אינם מאפשרים דיון משותף. ספרה של עירית קינן לא נרגע הרעב (1996) מוקדש כולו לפעילותם של השליחים. השליחות לגרמניה החלה בפעולה ספונטנית של אנשי הבריגדה (חי"ל) ששהו בדרום איטליה וכבר שם נפגשו עם פליטים יהודים שהתרכזו בתקופת המלחמה בבארי (איטליה) ובמקומות אחרים.⁴ עם תום המלחמה עז היה הרצון להגיע לגרמניה ולאזורים ששוחררו, ומקורו במניעים אישיים ויהודיים כלליים כאחד. לקבוצה הראשונה של אנשי הבריגדה שהגיעה אל הניצולים בראשית קיץ 1945 היתה חשיבות רבה. הם התרשמו עמוקות

4. הבריגדה העברית, החטיבה היהודית הלוחמת (חי"ל), הוקמה בצבא הבריטי לקראת סוף מלחמת העולם השנייה ושירתו בה רק יהודים, בעיקר מקרב אנשי היישוב מארץ-ישראל. בשיאה מנתה כ-5000 חיילים. ההחלטה על הקמת הבריגדה היהודית התקבלה בצבא הבריטי באוגוסט 1944 והיא הוקמה ב-20 בספטמבר. אף שההחלטה התקבלה בשלב מאוחר של המלחמה היתה לה חשיבות לאומית רבה. לוחמי הבריגדה לחמו תחת דגל לאומי – מגן דוד על רקע צהוב – ותג היחידה שלהם סומן בעברית ובאנגלית. הבריגדה ביטאה את השתתפות העם היהודי במלחמה באויב הנאצי. היו בה שלושה גדודים של חיל רגלים, גדוד תותחנים, יחידת קשר ויחידות נוספות. חיילי הגדודים רוכזו במחנה בורג' אל-ערב על יד אלכסנדריה שבמצרים ומשם הפליגו בנובמבר לאיטליה. בפיקודו של בריגדיר לוי בנימין לחמו חיילי הבריגדה היהודית בגרמנים בצפון איטליה, ביוגוסלביה ובאוסטריה. בתום המלחמה רוכזה הבריגדה בטררוויזו, סמוך למשולש הגבולות איטליה-אוסטריה-יוגוסלביה. מטררוויזו הם עברו לפונטבה לזמן-מה, ושם הם אספו פליטים יהודים שנמלטו מהשוואה. ביולי 1945 הועברה הבריגדה לבלגיה ולהולנד. בסוף המלחמה יצרו חיילי הבריגדה קשר עם השירידים במחנות הריכוז (לדוגמה: בעת שחרור מחנה ברגן בלזן). הבריגדה היהודית סייעה רבות לשארית הפלטה באירופה וסייעה לניצולים לעלות ארצה. היא פורקה רשמית בקיץ 1946.

מהכינוס הראשון של הניצולים בסנט אוטיליי (St. Ottilien) בקיץ 1945, ותרמו את חלקם לשיח עם הניצולים. קינן מכנה את שליחותם שליחות ספונטנית. בין שליחי הבריגדה שהגיעו אל המחנות שבועות ספורים לאחר השחרור (יוני-יולי 1945) והניצולים נוצר קשר אינטימי: 'הקשר התרחש הן במישור האישי, במפגש של החייל היחיד עם הניצול היחיד, צרכיו וקשייו, והן במישור הלאומי, בהבנת הסיכוי הגדול הטמון לעם היהודי כולו במפגש הצרכים הנדיר שהתקיים בין ניצולי השואה ובין היישוב היהודי בארץ-ישראל. ואין שני המישורים סותרים זה את זה' (קינן, 1996, עמ' 93). והיא מוסיפה:

המוטיבציה, השכנוע הפנימי של כל פעיל ופעיל בנחיצות העשייה הזאת; האחוה היהודית והיחס הכן והישיר, שלא היתה בו פילנטרופיות, אלא אחריות; ועצם היותם שם בימי הייאוש שלאחר תום המלחמה – כל אלה יצרו קשר ספונטני ובלתי אמצעי בין כל חייל ובין כל ניצול. העובדה שהיו ברשותם רכב, מזון וביגוד בעיתוי המיוחד של שעת השחרור עוד הוסיפה תוקף מיוחד למפגש איתם. [...] הם מילאו את המושג 'ארץ-ישראל' בתוכן ועשו אותו זהה למושג 'בית ליהודים' [קינן, 1996, עמ' 99-100].

המשלחת הרשמית של היישוב במסגרת פלוגות הסעד, שנזכרו לעיל, הגיעה למחנות בגרמניה רק בדצמבר 1945, ובה 20 בני-אדם בהתחלה, ואלה היו מסונפים לאונרר"א. המשלחת התרחבה ובשיאה (1947) מנתה 150 שליחים (קינן, 1996, עמ' 147). כל השליחים התנדבו לשליחות, גם אם תנועותיהם פנו אליהם לעשות כן. במישור האישי תבע הדבר הינתקות מן הבית ומן החברה, ופעילות בתנאים לא קלים. גילם של השליחים היה בין 30 ל-40, שליש נשים, רבות נשואות ואימהות לילדים, וכך גם רבים מהגברים. בין השליחים היו 65 אחוז חברי קיבוצים (אף ששיעור חברי הקיבוצים באוכלוסייה היה 6.6 אחוזים); רובם לא היו ילידי הארץ, אלא מן הארצות שכבשו הנאצים, ומכאן שרבים הבינו ודיברו את לשונם של הניצולים. הם לא היו בעלי מקצועות טיפוליים, כגון עובדים סוציאליים או פסיכולוגים. קינן מרחיבה על ההכנות שנעשו בקרב התנועות לקראת השליחות ובהן סמינרים שהתמקדו בארץ-ישראל והכנה רעיונית לקראת המפגש עם הניצולים. ואולם לא הוצג בסמינרים מידע על גורלם של הניצולים, על מצבם ועל צורכיהם. קבוצה זו של שליחים מכונה בפי קינן 'המאורגנת והפוליטית תנועתית' (שם, עמ' 152-159). קינן ביקורתית כלפי קבוצה זו: 'שישה עניינים מרכזיים חוזרים ונשנים בדברים של רוב חברי המשלחת. חמישה מהם נוגעים להתאמת הניצולים לבית הלאומי: היחס לעבודה; הכוח המוסרי (היחס לזולת ולחברה, למעשי מרמה וגנבה וכד') ואמונה באידיאלים; תחושת ה"מגיע לך"; אמונה ציונית; חובת היישוב כלפי שארית הפלטה' (שם, עמ' 159). קינן משקפת אפוא גישה שיפוטית של השליחים כלפי שארית הפלטה, והם (השליחים) ייצגו את האידאולוגיה הרווחת בקרב החוגים שמהם הם באו בדבר החובה להתאים את האדם לצרכיה של ארץ-ישראל ולעולם הערכים של תנועת העבודה על שלוחותיה. קינן מדגישה שהעושים במלאכה הבחינו בהצלחות ובכשלים שבשליחותם. זאת ועוד, בקרב השליחים

עצמם נשמעה ביקורת על הפלגנות התנועתית ועל גישה צרת אופקים. לחיזוק דבריה היא מצטטת מינואר 1946 את עורך הדין אהרן חוטר ישי, מאנשי הבריגדה: 'השליחים את היהדות אינם מצילים ברגע זה. הם הולכים רק אל אנשי תנועתם וגם אליהם אינם מספיקים להגיע' (שם, עמ' 128).

יעקב מרקוביץקי במאמרו 'אליטה משרתת' (1998) מסכים עם עמדתה של קינן בקשר למסירותם של אנשי הבריגדה, אך הוא מרחיב את הדברים גם על שליחי התנועות, כלומר על הדור השני של השליחים כלשונה של קינן. לדידו, המטרה הראשונה של השליחים היתה לעזור לאנשי שארית הפלטה להשתקם ורק לאחר מכן שאפו להקנות להם ערכים של חיים חלוציים. על אף חשיבותה לא האפילה המפלגתיות התנועתית על שתי המטרות העיקריות, סיוע לשארית הפלטה והעלאתה לארץ (מרקוביץקי, 1998, עמ' 143). לבסקי עסקה כאמור באזור הכיבוש הבריטי והיא מדגישה ששליחי הסוכנות נמנעו מפעילות מפלגתית. קורט לויין חבר קיבוץ כפר מכבי, מרדכי ברורי איש מפא"י, מנחם ארליך שליח 'המזרחי' וצמח צמריון הרביזיוניסט – כולם פעלו פעילות ציונית כללית (לבסקי, 2006, עמ' 97-98).

נושא אחר שמעסיק רבות את קינן קשור בביטויים הקשים של השליחים על אנשי שארית הפלטה, ולדימויים שמכתביהם יצרו בקרב חלקים גדולים של הציבור בארץ. היא מודעת לנזק שהדברים גרמו לניצולים בעת שהגיעו לארץ, אך מציעה הסבר להיעדר הדיאלוג הנינוח בין הניצולים לבין השליחים במחנות. הדברים קשורים לדעתה לציפיות ההרדיות של אנשי שארית הפלטה מן היישוב ושל היישוב משארית הפלטה. לכל צד היו ציפיות מוגזמות מזולתו, ולדעתה ליוותה את השליחים תחושת אשם על חוסר האונים של היישוב להושיט עזרה של ממש והצלה ליהודי אירופה. צריך להבין לעומק את מציאות החיים ואת דרכי ההתייחסות של כל אחד מן הגיבורים ההיסטוריים בימים ההם כדי לרדת לעומקם של הדברים. המצב הסובייקטיבי של הניצולים בעקבות נסיונם והמציאות הקשה במחנות יצרו מצב של אי-שקט מתמיד ושל עצבנות הדדית וחששות של הניצולים. אין להתעלם מהתמורות הנפשיות ששנים של רעב והתעללות, מצבים קבועים של חוסר ביטחון וחוסר אונים חוללו אצל הניצולים. דברים אלה לא נחקרו כהלכה ואולי קשה בכלל להגיע למסקנות חד-משמעיות. העובדה שהניצולים המשיכו לחיות במחנות ולא יכלו למעשה להגיע למצב שבו יחזרו ל'נורמליות' הכבידה עוד על המפגש הטעון הזה: 'אל מציאות זו באו השליחים הארצישראלים מבלי שהם ושולחיהם ידעו על קיומה' (קינן, 1996, עמ' 41).

קינן שואלת האם היה אפשר לשער מראש דברים אלה ואחרים כדי להקל את המפגש? האם נעשתה ההכנה הקוגניטיבית אצל מארגני השליחות כדי להבין מה יכולות להיות המשמעויות של מפגש שבעצם אינו פוגש את האדם הניצב מולך וכיצד אפשר להימנע מכך? לדעתה, היישוב ואנשי המשלחת עשו מה שידעו לעשות, והם האמינו – אף שלא כך היו פני הדברים – שבעשייתם הציונית בחינוך, בתרבות ובעלייה הם מגישים מזור למצוקותיהם האישיות של הניצולים. ואולם לדעתה לא היתה החפצה של הניצולים למטרה הציונית; 'ההתניה הציונית' היתה חלק אינטגרלי מרעיון השליחות והיתה

משותפת לניצולים ולשליחים. הניצולים לא היו מכשיר בידי המנהיגים הציונים מתוך גישה חיצונית אינטרסנטית ומנוכרת. הם היו חלק מן המעגל האנושי והאוטופי שהרעיון וההגשמה נפגשו בו. זה היה מפגש ברגע הרה גורל של טרגדיה אנושית ללא שיעור ושל חרדה אדירה לאובדן הסיכוי להגשים חזון, שרק הוא יבטיח הצלה של ממש לעם היהודי. ולכן, לדבריה של קינן, מה שאירע היה התפתחות בלתי-נמנעת: 'כך, מתוך רצון חיובי נוצר סטראוטיפ שלילי; ובמקביל, התרחשה התעלמות בלתי מכוונת מצרכיהם הדחופים ביותר של הניצולים' (קינן, 1996, עמ' 180).

ואף-על-פי-כן אין היא משככת מהכאב שבמפגש. כותרת פרק הסיכום של ספרה היא 'ההחמצה'. היא מצטטת ממאמר שפורסם בעיתונות שארית הפלטה ולפיו:

כוחה של המשלחת צריך היה להיות בהדרכה, בהשפעה אבהית סמויה, מעין מתן צדקה בסתר, בהפעלת כל הכוחות שאפשר לגייסם מבין שארית הפלטה והתמזגות עמם. [...] היה צורך לרכך את המועקה הפנימית בה שרויים רבים מבין אנשי שארית הפלטה. [...] צריך היה להשיב את חיי הרגש למסלולו [כך] הנורמלי, ולו באופן חלקי. שארית הפלטה ציפתה לאנשים שינחמו את הטעון ניחומים, יאמצו, ידריכו את הנצרך בכך ויהיו אגב בשר מבשרם ועצם מעצמותיהם [...] [קינן, 1996, עמ' 178, מצוטט ממאמרו של י"ד שיינזון באונדזער שטימע].

שליחי ההעפלה

הספרות על עלייה ב' רבה ועשירה והיא משקפת את המגמות שתוארתי בהיסטוריוגרפיה הישראלית. נושא זה זכה לפרויקט מחקרי מיוחד במסגרת שיתוף-פעולה בין-אוניברסיטאי שהציב לו למטרה ליצור ספרות מחקר ולארגן ארכיון מרכזי לתולדות ההעפלה.⁵ גישת חברי הוועדה האקדמית של הפרויקט, שבראשם עמדה פרופ' אניטה שפירא, היתה להציג את ההעפלה מראשית תקופת המנדט ועד הקמת מדינת ישראל, אף כי הדיון בשארית הפלטה היה חלק עיקרי בפרויקט. גישתם של מעצבי הפרויקט היתה רחבה ונכלל בו סיפורן של אוניות, כגון ספרה של אביבה חלמיש, אקסודוס – הסיפור האמיתי (1990), ספרן של חנה ויינר ודליה עופר, פרשת קלאדובו-שאבאץ (1992), ספרה של עידית זרטל, זהבם של היהודים (1996), שעסק בהעפלה לאחר מלחמת העולם השנייה, וספרים שעסקו במעצמות (Kochavi, 2001), בקפריסין (בוגנר, 1991) ועוד.

לא אוכל להרחיב כראוי בנושא ההעפלה, אך אציין כמה מהדברים הבולטים בספרות. שליחי ההעפלה היו קבוצה מגובשת כשהחלו את פעילותם בקרב שארית הפלטה. הם

5. בשנת 1980 נוסדה העמותה לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור, והיא היתה המסגרת הארגונית לביצוע הפרויקט האקדמי.

ארגנו את ההעפלה בשנות השלושים ובשנות המלחמה. הם הרבו לכתוב את קורותיהם ועשו זאת גם בכתביה של זכרונות וגם במאמץ לכתיבה היסטורית מחקרית. בצד ספריהם של שליחי ההעפלה כמו יהודה בראגינסקי, עם חותר אל חוף (תשכ"ה), אהוד אבריאל, פתחו שערים (1976), או האנתולוגיה שערך משה בסוק, ספר המעפילים (1947), נמצא מונוגרפיות שנושאת אוניות בודדות שכתבו שליחי ההעפלה, כמו אליאב (1968) וסרני (תשל"ה) על פרשת 'לספציה', וכן ספרות מחקר של היסטוריונים שהגדרתי אותם בני הדור הראשון ובהם יהודה סלוצקי שכתב את הפרקים בספר ההגנה הנוגעים להעפלה (תשל"ג), אריה אבנרי, מולוס עד טאורוס (תשמ"ח) ועוד. אלה משקפים את הגישה ההרואית המציגה את שליחי ההעפלה, את כושרם הארגוני ואת יכולתם לנצל כל הזדמנות לתמרן במצבים קשים ומסוכנים. ספר המשקף שיתוף-פעולה בין היסטוריון לבין פעיל העפלה הוא ספרם של וניה הדרי וזאב צחור, אוניות או מדינה (1982), והוא ייחודי אף כי ניכר בו המתח בין הגישה הביקורתית של ההיסטוריון לבין גישתו המהללת של פעיל העלייה.

ספרים שראו אור במסגרת הפרויקט לחקר ההעפלה, כולם מחקרים של בני הדור השני של חוקרים מן האקדמיה, משקפים גישה ביקורתית אף שהשקפות מחבריהן מגוונות ביותר. בספרים אלה באות לידי ביטוי התנגשויות אינטרסים בין השליחים המייצגים בדרך-כלל את העולים שכבר התארגנו לעלייה, לבין שיקולים מדיניים רחבים יותר (הדרי וצחור, 1982), עולות בעיות של הבנה שונה של הגדרת מטרות לטווח קצר ולטווח ארוך (חלמיש, 1990), ותחרות בין מרכזי ההעפלה השונים באיטליה ובצרפת (זרטל, 1996). בספרים אלה מופנה הזרקור אל העולים כגיבורים היסטוריים לא פחות מהמארגנים. המחברים מדגישים שלולא נכונותה של שארית הפלטה לקחת חלק במפעל קשה ומסוכן, שהוביל את רובם למחנות חרשים ובתנאים קשים יותר, לא היה אפשר לבצע את ההעפלה.

ספרות המחקר מדגישה את הצורך בעבודה משולבת ומתואמת בין הגורמים השונים כדי להניע את העולים אל האוניות ולהגיע עם האוניות לנמלי הים התיכון שמהם היה אפשר להפליג. המאפיין את הספרות הזאת הוא גישתה המורכבת והמשקפת שלבים שונים של שיקולי דעת פוליטיים, אנושיים וחברתיים בהתפתחותם ואת השפעת חוויות החורבן על התנהגותם של העולים ועל היכולת לגייס בני-אדם ומשאבים לתמיכה במפעל (ראו במיוחד חלמיש, 1990).

בספרות שנסקרה לעיל מוצבים שליחי ההעפלה כיהלום שבכתר, כצוות של עובדים נאמנים ומסורים, על אף פניהם האנושיים, התחרות ביניהם והמניפולציות שהם עושים. יוצא-דופן בביקורת הוא ספרה של זרטל. עיקר ביקורתה אינו מופנה אל השליחים; נהפוך הוא, את דמותו של יהודה ארזי ואת פרשת 'לספציה' היא צובעת בהרואיקה יוצאת-דופן. המדיניות הציונית ובראש ובראשונה בן-גוריון הם מושאי הביקורת החרפה. לטענתה, בגישתו הפוליטית ניצל בן-גוריון את העולים כדי לשרת את המטרות הציוניות ולא היה בלבו כל שיקול אנושי או מידה של חמלה לסבלותיהם של הניצולים. לעומת הספרים האחרים בקבוצה זו, אצל זרטל הופכים העולים עצמם לדמויות פסיביות הנישאות בידי השליחים והם משמשים בעבור המדינאים הציונים חומר למניפולציה פוליטית. בכך מצטרפת זרטל בגישתה העקרונית אל שגב ואל גרודזינסקי, שנזכרו לעיל.

תנועות הנוער בקרב שארית הפלטה

מכוני המחקר של התנועות הקיבוציות – 'יד יערי', 'בית לוחמי הגטאות', 'מורשת', 'יד טבנקין', 'משואה' ו'הקיבוץ הדתי' – יזמו פרויקט מחקרי מיוחד על תנועות הנוער בארצות שהשתחררו מעול השלטון הנאצי. הדבר מצביע כמובן על גישתם שהנושא הזה 'שייך' לתנועות הקיבוציות. כל הכותבים מדגישים את מרכזיותם של הנוער והילדים בעולמם של הניצולים, בתוכניות ההגשמה הציונית בכללן ובייחוד בקרב התנועות הקיבוציות, וכן אצל ארגוני העזרה, כגון אונרר"א, הג'וינט ו'אורט'. בסעיף זה אתמקד בדיון היסטוריוגרפי בתנועות הנוער, בהכשרות ובקיבוצים. הנוער שלא היה מסונף לקבוצות אלה יידון בקשר לסוגיות החינוך וההכשרה המקצועית מטעם 'אורט'. מן הראוי להדגיש שהמקורות וגם ספרות המחקר לא תמיד מצליחים להבחין בין תנועות הנוער והקיבוצים במחנות לבין הקיבוצים מחוץ למחנות וההכשרות, אף כי ברור שכל אחד מרכיבים אלה הוא חלק מן התנועות. הדבר בעייתי בעיקר בגרמניה, בשטח הכיבוש האמריקני והבריטי כאחד, אם כי הדברים אינם תמיד ברורים גם בנוגע לפולין, ששם בתי-היתומים ובתי-הילדים נדונים לעתים במשותף עם תנועות הנוער. היעדר הבחנות אלה נובע מן המצב הנזיל שבין ההתארגנויות השונות, והוא אופייני יותר לכתיבה של דור הניצולים שפעלו כשליחים, או לספרות הזכרונות.

כמו בנושאים לעיל, גם בנושא זה המחברים משקפים את המגוון הדורי, המקצועי ואת נסיון החיים וכן באות לידי ביטוי בכתיבה ההיסטורית גישות חדשות ושאלות חדשות. הדגשה של נושאים חברתיים ומילוי צרכים חברתיים, דיון ביחסים שבין החברתי לבין האידאולוגי, הדגשת היבטים פסיכולוגיים בעיצוב חייו של היחיד וביחסים שבינו לבין הקבוצה, וכן הדגשה של היסטוריה תרבותית והיבטים אנתרופולוגיים ופולקלוריסטיים בכל הקשור לציון החגים, מסיבות וטקסים של התנועות וכדומה.

בדיון על תנועות הנוער, ההכשרות והקיבוצים אפשר למצוא נרטיב על משותף אצל רוב המחברים: תנועות הנוער לאחר השואה ממשיכות להגדיר את עצמן כמו בתקופת השואה כמנהיגות וכחלוצות האחראיות לגורלו של העם כולו. הגישה הסלקטיבית בנוגע להשתייכות לתנועה הומרה בגישה מכלילה (גוטמן, 1985, עמ' 202-214; אנגל, 1996, עמ' 64-69). השוני העיקרי בין המחברים בני דורות שונים הוא ב'טון' של הכתיבה. ספריהם של המחברים בני הדור הראשון, אלה שהיו פעילים בתנועות, נקראים כספרים שבאו לעצב את הזיכרון על התקופה וגיבוריה, גם אם הם משתמשים בטכניקה של כתיבה היסטורית (שריד, 1997; כהן, 1995; כוכבי, 1999). על אף השוני בין גרמניה לפולין אידרש לשתי הארצות. יש כמובן להבחין בין אזור הכיבוש הבריטי ובין אזור הכיבוש האמריקני שכלל יותר משני שלישים של הניצולים.

מראשית שנת 1946, בעקבות תנועת הבריחה, נעשה משקלן של תנועות הנוער מפולין דומיננטי במחנות העקורים. במחנות באזור האמריקני היו כ-16,000 ילדים בקיץ 1946 ו-26,506 בדצמבר, לעומת 1800 בדצמבר 1945. מהם היו 15,976 בני 6 עד 17, שבקרבם

פעלו תנועות הנוער (Mankowitz, 2002, pp. 131-132). רבים הגיעו מפולין עם התנועות בגלי הבריחה, מאורגנים בקיבוצים, בקיבוצי ילדים שהגילאים בהם בין 6 ל-17, והיו גם מבוגרים יותר. אבינועם פת (2005, עמ' 145) מציין 33,592 חברי קיבוצים שיצאו עם הבריחה לפולין ועוד 6901 ילדים שהגיעו בלי משפחותיהם ורבים מהם היו חלק של המסגרת הקיבוצית. הם עיצבו במידה רבה את פעילות התנועות בגרמניה. באזור הכיבוש הבריטי ברגן בלזן היו עם השחרור כ-500 ילדים מפעוטות ועד נוער בגיל 15. בשנת 1946, באו עוד ילדים מפולין ומהונגריה ומספרם עלה לכ-880 בני 3 עד 18. בראשית שנת 1948, בשל שיעור לידות גבוה, היה מספר הילדים במחנה 2300 – מפעוטות ועד בני 18 (לבסקי, 2006, עמ' 164).

* * *

ההיסטוריונים רואים בהגררה הברורה של החזון הציוני בקרב תנועות הנוער המשך לשאיפות אנשי המחותרת בתקופת המלחמה. ראשי התנועות בפולין הגדירו את יעדיהם הפוליטיים בהגשמה החלוצית בארץ-ישראל. עלייה היתה התביעה העיקרית וסביבה נרקמו חלומות העתיד והצעדים המעשיים. באביב 1944, בשבועות הראשונים של שחרור אזור ווהלין (Vohlin) ודרום פולסיה (Polesia) יזמו חברי תנועות הנוער ופרטיזנים הקמת ועדים לעזרה עצמית ולאיסוף יתומים. הקבוצה נודעה בשם קבוצת רובנה. כך התבטא אליעזר לידובסקי מראשי הפעילים בתנועת דרוו: 'מה שחשוב יותר מכל [...] לתת ליהודי אחיזה בחיים, להפיח בו תקווה, לעודד אותו כל עוד הוא כאן ולהנחותו בדרך לשם' (אנגל, 1996, עמ' 76 [ההדגשה במקור]; שריד, 1997, עמ' 12-18). כלומר, מלכתחילה באה לידי ביטוי אצל מנהיגי תנועות הנוער ופעיליהן הגישה שהפתרון היחיד להמשך הקיום היהודי אינו בפולין אלא בארץ-ישראל, ותפקידם, בפולין הוא לסייע ליהודים היוצאים מן המחבוא, לאסוף ילדים יתומים ממסתור ומבתי-יתומים ולהתארגן לחיים שיתופיים, קולחוז כפי שקראו לעצמם בהיותם תחת השלטון הסובייטי. פעילות זו של עזרה וסיוע ליהודים בשלבים הראשונים ובארגון ילדים ובני-נוער סייעה בידי אנשי התנועות להתוות את הדרך לגיוס מבוגרים, בני-נוער וילדים ולקבוע את הדרך שהציבור היהודי צריך ללכת בה. כך אפשר לקרוא גם את תיאורו של יצחק צוקרמן על הקמתו של הקיבוץ הראשון בוורשה עם קבוצה של בני-נוער שאתה נפגש במקרה בצ'נסטוחובה (אנגל, 1996, עמ' 77). כך נוצר דגם מסוים של פעילות תנועתית בפולין. מנהיגי תנועות הנוער (וההתנגדות היהודית המזוינת) בפולין ובלטא עמדו בראש תנועת הבריחה (גראייק, רוניק ורוזנמן), ואילו יצחק צוקרמן השתתף בוועד היהודי בוורשה על סמך ההנחה שעל תנועות הנוער להיות במוקד ההכרעות בעת חזרתם של היהודים לערי פולין וכדי להנחותם ליעד העיקרי – יציאה מפולין (אנגל, 1996, עמ' 64-75).

גם במחנות בגרמניה היה תפקיד מכריע למי שהיו חברי תנועות הנוער. במחנה הריכוז בוכנוואלד, ששומרו הגרמנים נטשוהו עם כניסת האמריקנים לוויימר ב-11 באפריל 1945, קמה 'ועדת הנוער החלוצית', שחבריה היו חברי תנועות נוער חלוציות שהגיעו למחנה במצעדי המוות. הם גמרו בלבם שאינם רוצים לחזור לארצות מוצאם אלא להגיע

לארץ-ישראל, ושאפו לארגן גם את הנערים שנמצאו במחנה כדי להעלותם לארץ. ג'ודי באומל מספרת את סיפורה של קבוצה זו הידועה בשם קבוצת בוכנוואלד, שהקימה את ההכשרה הראשונה בגרמניה שלאחר המלחמה בחוות אגנדורף (Eggendorf), והיא רואה את דרכי הפעולה של ראשי הקבוצה ואת הגדרת מטרותיהם כממשיכות את המסורת של תנועת הנוער בתקופת השואה. מטרתם היתה להרחיק את בני-הנוער מן הסכנות שנסקפו לבריאותם במחנה ולשחררם מאורח החיים השליילי שהתפתח לאחר השחרור, ובכלל זה חוסר מעש וגנבות (באומל, 1994, עמ' 26-30; שיין, 2007).

הספרות רואה בניסיון ראשון זה דגם שעוצב בידי הניצולים חברי תנועות נוער וזכה לתמיכה הרחבה ביותר של התנועה הציונית בארץ ושל נציגיה באירופה. במחנות העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה היו בסתיו 1946 36 הכשרות ובהן למעלה מ-3500 בני-נוער. המסר שבני-נוער אלה קיבלו בהכשרתם היה שהם העילית המגשימה והמנהיגה של שארית הפלטה. העבודה החקלאית והידיעה שהם מנצלים את המשאבים של המשק הגרמני לטובתם יצרו אצל בני-הנוער תחושה של העצמה וטעם של נקמה כאחד – שתי תחושות מכריעות בחזרה לחיים. בעבודת דוקטור שדנה בנוער היהודי במחנות העקורים והציונות כתב אבינועם פת, שתנועות הנוער העניקו תחושה של בית ושייכות לבני-הנוער שנתרו בודדים או עם שרידי משפחות, הם הקורבנות הפכו להיות נושאי דגל התחייה הלאומית, ובאמצעות הפעילות התנועתית זכו בכלים להתחדשות עצמית. זו היתה מעין מסגרת תרפויטית ייחודית (Pat, 2005, p. 15).

התנועות היו גורם בעל משקל ביצירת זהות ושייכות לארץ-ישראל ולרעיון ההגשמה החלוצית. העבודה התרבותית הרחבה שנעשתה בהכשרות במועדוני התנועות ובקיבוצי הילדים בחגים ולימוד עברית חיזקו את הקשר לארץ ולהווי הארץ-ישראלי (Pat, *Cultural Work in the Kibbutz*, in print). עדה שיין (2007) מתארת את תפקידן של התנועות כ'סוכנות חֵברות לאומית'. קיומם של ההכשרות והקיבוצים הקריין גם על גישתם של מנהיגי היישוב ושליחיו, שהקבוצה החברתית הזאת יכולה לשמש תשתית למאבק ציוני ולהגשמה בעתיד. זאת ועוד, גם נציגי הארגונים היהודיים, פעילי אונר"א ושלטון הכיבוש האמריקני העריכו את מציאות החיים המתפתחת בהכשרות וראו בהכשרות את המוקד להגשמה הציונית ולפתרון בעיית העקורים היהודים. ואמנם רבים מקרב חברי ההכשרות נבחרו להעפלה, מה שדרבן אחרים להצטרף להכשרות.

הספרות רואה בפעילות התנועתית במחנות עצמם ובפעילות שהתרחשה בהכשרות שתי דרגות שונות של התמודדות עם חיי היום-יום הקשים. הכול נעשה קשה יותר ככל שהזמן נקף ופתרון הגירה לא נראה באופק. הבטלה מאונס, הצפיפות והיעדר הפרטיות האיצו מתחים ומריבות והרגשה של חוסר תכלית. הפעילות הכלכלית היתה מוגבלת והכול עסקו בכעיה הקשה של היעדר מקומות עבודה. בנושא זה מתייחסת הספרות בהבנה לא-רצונם של הניצולים לעבוד בעבוד המשק הגרמני, וגם לתיעובם עבודה פיזית קשה לאחר השנים הארוכות של נגישות במחנות לעבודת כפייה. ועם זאת מסכימים הכול שהבטלה היתה קשה ומזיקה. על אף הפעילות הנרחבת המתוארת בנושא הכשרה מקצועית, היא הקיפה רק חלק קטן של הציבור (לבסקי, 2006, עמ' 106-109, 141-144; Mankowitz,

השוק השחור' וזוכה לגישה ביקורתית היה טבעי לכלכלה הגרמנית שלאחר המלחמה, ומערכת של כלכלה מקבילה בזמן מחסור גדול פורחת בכל מקום. עסקו בכך אנשי הצבא, הגרמנים עצמם, המערכת האזרחית ואנשי שארית הפלטה. ואולם התייגים השלייליים הקשורים ליהודים, כגון פעילות של מניפולציה וספקולציה כלכלית, והיות המחנות יחידות שלכאורה לא היו חלק של המשק הגרמני – כל אלה יצרו כר נרחב לביקורת בנושא הזה, והיו שותפים לה מנהיגי שארית הפלטה, שליחי היישוב, נציגי הארגונים היהודיים, אנשי אונרר"א וחוגי הצבא האמריקני והבריטי.

בעיות אלה לא פסחו גם על הקיבוצים במחנות, שבשנת 1947 מנו 16,328 חברים ב-278 קיבוצים (Mankowitz, 2002, p. 144). על אף המאמץ למצוא תעסוקה לחברים והפעילויות התרבותיות, הלימודיות והחברתיות שנעשו בקיבוצי המחנות, האפשרות היחידה להשתחרר ממסגרת המחנה ומהאווירה השוררת בו היתה באמצעות חוות ההכשרה, שלא יכלו להכיל את כל חברי התנועה. ולכן בצד קבוצות שיצאו להכשרות לפרק זמן ממושך יחסית, השתדלו המדריכים להוציא להכשרות קבוצות שונות לפרקי זמן קצרים, לסמינרים או לפעילויות לקראת חגים, ובכך להעבירם תהליך חינוכי מרוכז ברוח ערכי התנועה (כוכבי, 1999, עמ' 93-98; Mankowitz, 2002, pp. 144-150). חוות ההכשרה גדלו באופן ניכר במהלך שנת 1946 ובספטמבר נמנו 36 הכשרות ובהן 3442 חברים. במהלך שנת 1947 קטן מספר ההכשרות שכן חבריהן עלו לארץ במסגרת ההעפלה (Pat, *Living in Landsberg*, forthcoming; שיין, 2007).

על אף ההסכמה הנרחבת על תפקידן המכריע של ההכשרות בעיצוב החיים והאישיות של חבריהן נשמעת בספרות גם ביקורת על ההכשרות ועל שליחי היישוב שפעלו בהן. עיקר הביקורת נשמעת מפיה של עירית קינן (1996, עמ' 122-129), המדגישה את התרכזות השליחים בעבודה עם התנועות, עם הקיבוצים ועם ההכשרות על חשבון העבודה עם אוכלוסיית המחנה בכללותו. יהויקים כוכבי (1999, עמ' 76-93) מעריך שהשליחים הבינו כי תפקידם אינו מצטמצם לעבודה למען התנועה. המחברים כולם מדגישים את העובדה שהשליחים היו מודעים לצורכי הקיבוץ, שאיבד במלחמת העולם השנייה את האנשים שהיו אמורים להרחיבו, ולעובדה שדווקא המסגרת שהקיבוץ יצר העניקה תחושת שייכות והזדהות בקרב החברים וזו הקלה עליהם כאמור לחזור ולתפקד בחברה באופן יצירתי ויצרני. הם גם לא השלו את עצמם שההצטרפות הרחבה לקיבוצים במחנות נובעת מהסכמה עם עקרונות החיים השיתופיים ולא משיקולי תועלת ואמונה שמועד עלייתם יזורז. ועם זאת, עצם חוויית ה'ביחד', השותפות והפעילות שנתארגנה במסגרת הקיבוצים ובייחוד ההכשרות היו בלא ספק גורם מעצב גם למי שלא ימשיך בדרך זו לאחר עלייתו לארץ (יחיל, 1980, עמ' 29-30).

החינוך ומערכות החינוך במחנות העקורים⁶

שני מחקרים ראשונים התמקדו בשאלות החינוך בקרב שארית הפלטה בגרמניה, האחד של עדה שיין (2000), שצוטט כבר בהרחבה, והאחר של עדנה אלעזרי (1989) שכתבה על הגימנסיה העברית בברגן בלזן. ספרו של בר-גיל (1999) על עליית הנוער דן בהרחבה בשאלות החינוך, וכן פרקים במונוגרפיות הכלליות, כגון מנקוביץ (תשס"ז) על אזור הכיבוש האמריקני בגרמניה הכבושה ולבסקי (תש"ס; 2006) על אזור הכיבוש הבריטי, באואר (1989) על הג'וינט, קינן (1996) על השליחים, וכוכבי (1999) על תנועות הנוער. עיקר המחקר בנושא נעשה בשנות התשעים בידי דור צעיר של חוקרים. מחקריהם משקפים את ההתפתחות התמטית בנושא ואת הניסיון לעמוד על הקשר שבין האידאולוגיה הציונית לבין המסגרת החברתית והחיים התרבותיים במחנות העקורים בגרמניה.

מחקרה הנזכר של אלעזרי ממוקד בסוגיה אחת המבוססת על חומרים אישיים וארכיוניים של מקימי הגימנסיה. היא מציגה את ההיבטים החינוכיים והאישיים ומדגישה את הרכיב האידאולוגי-הציוני בצד הדאגה העצומה לילדים, שבאה לידי ביטוי מיד עם השחרור. גם לבסקי (2006) מדגישה עד כמה היתה הדאגה לילדים מרכזית בעבודתם של הניצולים בברגן בלזן, וכיצד בהקמת הכיתות הראשונות ובארגון מערכת חינוך התמודדו עם הקשיים העצומים של מצב פיזי ירוד, בריאות רופפת, תנאי מגורים קשים והיעדר חומרי לימוד: 'אפשר לומר שסיפורו של החינוך היהודי באזור הבריטי הוא בעצם סיפורה של הציונות. ארגון מערכת החינוך, תכנית הלימודים והמקום שתפסו בתי הספר בחיי החברה והתרבות במחנה משקפים זאת בבהירות' (לבסקי, 2006, עמ' 177). לבסקי מדגישה שגם כאשר המערכת לא היתה ציונית, עיקר החינוך לילדים ולבני-הנוער היה לסולידריות לאומית. הדברים באו לידי ביטוי בתכנים – היסטוריה יהודית, גאוגרפיה של ארץ-ישראל, טבע – ובמקומה של העברית בבתי-הספר ובציון החגים. מטרתם העיקרית של המחנכים היתה אפוא עיצוב זהות והכנה לחיים חדשים בארץ-ישראל או במקומות אחרים, שגם שם חשוב לשמור ולחזק את הזהות היהודית. מנקוביץ (2002) המרבה לעסוק בשאלות של זהות וזיכרון מייחד בפרק על החינוך חלק ניכר לתנועות הנוער, שלהן הקדשתי סעיף מיוחד. הוא מסכים שכל המערכת, ובכלל זה חינוך מבוגרים וחינוך מקצועי, שאפה לחיזוק הזהות היהודית הלאומית.

נושא הזהות, המהותי לכל מערכת חינוך, עומד במרכז עבודתה של עדה שיין. היא דנה בסוגיות של זהות ואידאולוגיה ומבקשת לענות על השאלה, האם נוצרה מדיניות חינוכית במחנות העקורים. לשם כך תיארה שיין את החינוך על-פי דגם המציג את מדיניות החינוך כתולדה של יחסי גומלין בין הסביבה, הגופים הפועלים בה והיחסים שנוצרו ביניהם. שיין אימצה את הגישה שמערכת החינוך היא תת-מערכת חברתית המקיימת יחסי

6. תודה מיוחדת לד"ר עדה שיין על עזרתה בכתיבת סעיף זה.

גומלין הדוקים עם מערכות אחרות בחברה, ודנה ביחסיה של תת-מערכת זו עם המערכת הפוליטית, המתייחדת בהיותה 'הקצאה סמכותית של ערכים'.

לטענתה של שיין, החינוך היהודי במחנות העקורים לא היה המשך לחינוך היהודי בגולה ואף לא העתק של החינוך הארץ-ישראלי, על אף המעורבות הגדולה של הגורמים הארץ-ישראליים בחינוך בעיקר משנת 1947. זה היה דפוס חדש של חינוך יהודי בתפוצות, שהתגבש בזכות יחסי הגומלין בין נסיבות פוליטיות, סביבה חינוכית של מחנות העקורים ושילוב של גופים מעצבי חינוך – שרידי יהדות אירופה, נציגי יהדות המערב ושליחי הקהילה הצעירה המתחדשת בארץ-ישראל. שיין הוכיחה כי המטרות במישור הלאומי הוצבו בראש סדר הקדימויות של הגופים מעצבי החינוך במחנות העקורים. שיין מגיעה למסקנה כי החינוך במחנות העקורים היה ברוח ציונית, כתולדה של מפגש בין שארית הפלטה לבין שליחי היישוב הארץ-ישראלי, שבמהלכו פותחו מנגנוני פשרה שאפשרו לציבורים שהיו חלוקים ביניהם בשאלות דת ותרבות לטפח דפוס של שיתוף-פעולה, שבו האתגר הלאומי הוצב בראש סולם הקדימויות של המערכת הציונית.

בכל מערכות החינוך ובהן גם חינוך למבוגרים ומערכות בלתי-פורמליות חזר על עצמו דפוס אחד – הפעילות החינוכית צמחה מתוך יוזמה של הניצולים עצמם, שבלטו בהם שרידי תנועות הנוער הציוניות. בזכות השפה המשותפת שנוצרה בין שרידים אלה לבין חיילי הבריגדה מזה, והרבנים הצבאיים מזה, הונחה התשתית להתארגנות העצמית של העקורים ונוצר הקשר עם הממסד של התנועה הציונית. ואולם קצב התפתחותו של החינוך היהודי במחנות העקורים נקבע על-פי כושר התארגנותה הציבורית של שארית הפלטה, יכולתה ליצור קשרים עם הגופים הפוליטיים בארץ-ישראל ועם הארגונים היהודיים בארצות המערב, והיענותם של אלה לשגר משאבי ידע, הון וכוח אדם.

שיגורה של משלחת המורים מארץ-ישראל בשנת הלימודים תש"ח נועדה להבטיח את מעמדה ההגמוני של הנהגת הסוכנות היהודית בקרב חברת העקורים. הדבר נבע מן הפוליטיקה הפנימית של היישוב הארץ-ישראלי שהיתה ביטוי רצונה של מפא"י לחזק את מעמדה לעומת מרכזי משנה אחרים. הדבר משקף, לדעת שיין, ניסיון ראשוני של היישוב הארץ-ישראלי להפוך ל'מרכז', שבידיו קבלת ההחלטות, לעומת ה'פריפריה', שנגישותה למוקדי הכוח הפוליטיים ולמוקדים כלכליים ותרבותיים מוגבלת. שיין מרחיבה אפוא את ההיבט של החינוך מדיון בשארית הפלטה בלבד לדיון על מקומו של החינוך במדיניות היהודית והציונית לאחר המלחמה. בהמשך עבודתה על חינוך למבוגרים טענה שיין שהחינוך למבוגרים נועד לשמש 'גשר בין האתמול למחר' (שיין, 2006). פעילות 'אורט' בהכשרה מקצועית למבוגרים בשיתוף-פעולה עם המשלחת מן הארץ ועם שאר הגורמים במחנות אֶפשרה את התרחבותו של המפעל, שהניצולים ראו בו חשיבות רבה. גם במפעל החינוך למבוגרים שלטו גישות שונות. 'אורט' ראה בו בראש ובראשונה שיקום של היחיד, בעוד השליחים ראו בו יעד לאומי להכשרת האנשים לקראת עלייתם לארץ-ישראל. בראשית שנת 1948 למדו במערכת ההכשרה המקצועית 8412 איש ואישה בכ-60 בתי-ספר. נלמדו כ-440 קורסים ב-31 מקצועות.

שארית הפלטה בישראל

פרק זה שונה בכמה מובנים מן הפרקים הקודמים. לא נמצא בו את המגוון הדורי של החוקרים, וגם לא מונוגרפיות המיועדות לפרק הזמן של חייהם בישראל. בכתיבה הביוגרפית של הניצולים יוחד לקליטה בישראל פרק חשוב אף כי לא מרכזי. השואה והשפעתה תופסות את רוב זכרונותיהם, ומכאן שהדור המיוצג פה של החוקרים הישראליים הוא הדור הצעיר, וגישותיו מגוונות. הספרות העברית עסקה במפגש בין היישוב לבין שארית הפלטה כבר בראשית שנות החמישים, והנושאים עלו גם בתאטרון הישראלי, לדוגמה 'הוא הלך בשדות' של משה שמיר (1947), 'בעלת הארמון' של לאה גולדברג (תשל"ד), 'חשבון חדש' של נתן שחם (תש"ט) ועוד (Ofer, 1996).

חשוב לזכור שעולי שארית הפלטה, כמו כל קבוצת עולים, הם חלק מסיפור הגירה. כל סיפור הגירה הוא סיפור של עקירה, הסתגלות ועיצוב זהות חדשה. למותר לציין שתהליך זה מלווה קשיים רבים. הגירתם של עולי שארית הפלטה לארץ-ישראל הכילה ממדים נוספים הקשורים לסוגיות של הזהות של העולים עצמם ולמשברים העצומים שהם חוו בשנים האחרונות ובכלל זה החיים במחנות העקורים והציפייה לביטול מצב הארעיות. זאת ועוד, הציפיות של אנשי שארית הפלטה מן הארץ ומתושביה הרקיעו שחקים. הם חיפשו בית חם, חברה מחבקת והערכה לסבל ולקשיים שעברו עליהם בשנות המלחמה ובחייהם במחנות העקורים. הציפיות של החברה הישראלית משארית הפלטה היו מורכבות. הן היו קשורות לרגשות פנימיים מסוכסכים של קרבה וריחוק, של זכרון הבית שחרב והרווחה שבמרחק מן החורבות. אוזלת היד של היישוב בתקופת השואה וגודל הטרגדיה יצרו רגשי אשמה ורצון לסייע. ועם זאת, בעקבות ההתרכזות במצב הקיומי של היישוב עצמו לאחר המלחמה ונוכח המדיניות העוינת של בריטניה, היה קל למקד חלק גדול של האנרגיה ושל התסכול במטרות ההגשמה של היישוב. לפיכך גורמים שונים ביישוב חברו למערכת של ציפיות מגוונות כלפי שארית הפלטה, שהיו בהן מצד אחד התכנסות במטרות הציוניות ומן הצד האחר חמלה ומידה של התנשאות. הפסיכולוג חיים דסברג, ניצול שואה בעצמו, כתב על הקושי העמוק של מפגש זה:

קרבתם של אלימות מסיבית מצפים לסולידריות והשתתפות מן החברה הקולטת אותם. נוכחותם זועקת אל החברה, כי הם היו השעירים לעזאזל! אך דווקא משום כך הם מעוררים רגשות אשמה בעומדים מן הצד. מי שהיו צריכים לקלוט את הקרבתם אינם צופים תמימים ואינם אובייקטיבים, כי בדרך-כלל הם כמעט היו קרבתם בעצמם. מתוך הזדהות עם הקרבתם [...] היו צריכים [...] להיות מוכנים לענות על שאלות הקרבתם: 'מה עשיתם כשהיינו שם?' אבל שאלה כזאת לא נשאלת. תחת זאת משיבים להם על שתיקתם בשאלות מאשימות כגון: 'למה הלכתם כצאן לטבח?' וקינן, [1996, עמ' 195].

ובכל זאת חשוב לסייג ולומר, שתי הקבוצות היו מגוונות ולא עשויות מעור אחד. ראוי לזכור שרוב יהודי ארץ-ישראל בשנת 1948 באו לארץ לאחר עליית המשטר הנאצי ולאחר

שחוו את התקפותיו בצורות שונות. בהמשך אעמוד על הנושאים שהמחקר כבר החל ללמוד אותם.

הנושאים העיקריים בספרות המחקר הם קליטתה של שארית הפלטה (יבלונקה, 1994); קליטתם של ראשי המרד ביישוב ובישראל (ברזל, 1998); חלקה של שארית הפלטה במלחמת העצמאות (סיון, 1991; מרקוביץקי, תשנ"ה); עליית הנוער ושארית הפלטה (בר-גיל, 1999). יש להוסיף ליבול המחקרי גם את הביוגרפיות על אבא קובנר (פורת, 2000), על חיקה גרוסמן (שלו, 2005), על טוסייה אלטמן (שלו, תשמ"ט). עיצוב זכרון השואה בישראל נדון ביתר הרחבה (Ofer, 1996; יבלונקה, 2001; באומל, 2004; שפירא, 1997; שטאובר, 2000). בכל אלה בולט חלקה של שארית הפלטה, אף כי הספרות אינה מייחדת עליה את הדיבור (אלא שנושא זה אינו בתחום הדיון כאן). נדונו גם חלקית מגוון סוגיות בנוגע לקבוצות מקרב שארית הפלטה, כגון אמנים, היסטוריונים וסופרים ותרומתם בתחומי עיסוקם. בכל הנושאים האלה ספרות המחקר עדיין בחיתוליה ואי-אפשר לציין בה מגמות של ממש. לאחרונה יזם ידושים פרויקט מחקרי על קליטתה של שארית הפלטה בחברה הישראלית, אך פרוטיו יראו אור בעתיד.

יבלונקה תרמה את המחקר הכולל הראשון בנושא. היא דנה באווירה הכללית ששררה בארץ בעת קליטתה של שארית הפלטה ועוסקת בדימוייה, כגון 'אבק אדם' או 'תכליתיים', ומסבירה את מקורם (יבלונקה, 1994, עמ' 71-75). היא טוענת שלא היתה מעורבות רחבה של הציבור בקליטת שארית הפלטה ועיקר התפקידים הועברו למנגנון הביורוקרטי, שלא תמיד ענה על צורכיהם הנפשיים של העולים ולא גילה הבנה של ממש לבעיותיהם המיוחדות. אפשר לסכם את עמדתה בציטוט כותרת הפרק העוסק בסוגיה זו: 'מזיגה בטמפרטורה נמוכה', המבוססת על ביקורתו של בן-ציון דינור על תהליך הקליטה של שארית הפלטה, ועל דבריו של יצחק גרינבוים, המצטט מפי עולי פולין: 'כל השיחות עמם מסתכמות ברושם אחד: באו אנשים כאילו אל מולדתם, קוו שישאום על כתפיים ונתאכזבו... האנשים פזורים. אין הרגשה של עזרה הדדית' (שם, עמ' 75). שאר פרקי הספר עוסקים בקליטת שארית הפלטה בתנועה הקיבוצית, בצה"ל ובהסתדרות.

השם אחים זרים שבחרה יבלונקה לספרה מעיד על הגישה הדו-ערכית שהמחברת הבחינה בחברה הישראלית בקליטתם של עולי שארית הפלטה. יבלונקה מציינת שבשנים 1947-1945 הגיעו לארץ מאירופה כ-70,000 עולים רובם משארית הפלטה. גל העלייה העיקרי הגיע בשלוש השנים הראשונות של העלייה הגדולה (1948-1951) ובו 332,802 עולים מאירופה, רובם ככולם ממחנות העקורים וממזרח אירופה. בגל השלישי בשנים 1955-1960 באו לארץ 106,278 עולים, רובם המכריע ממזרח אירופה – מפולין ומרומניה. יבלונקה מאמצת כאמור את ההגדרה הרחבה של שארית הפלטה, ואף שאין היא מכנה את עולי הגל השלישי שארית הפלטה, היא רואה בעולים אלה את השרידים שניסו להיקלט בארצות מזרח אירופה. הטלטלות שהיו מנת חלקם בארצות הקומוניסטיות בשנות החמישים גרמו בסופו של דבר ליציאתם.

יבלונקה דנה גם בקליטתם הכלכלית של עולי שארית הפלטה ומסבירה את קליטתם המהירה יחסית במועד בואם לארץ ובהתיישבותם באזור המרכז, ברצונם העז להשתקם במהירות, בהתרכזות בבנייה מחודשת של החיים ושל המשפחה, וברמת החינוך שאפשרה להם השתלבות מהירה למדי (יבלונקה, 1997; Ofer, 1996, p. 864). במחקרה לאחר מכן אין היא מקבלת את הביטוי 'קליטתם של עולי שארית הפלטה', שכן לפי גישתה יש לדבר על 'חדירה' שלהם אל החברה הישראלית, חדירה שקטה ויסודית: 'כפי שקרה במחנות העקורים על אדמת גרמניה, שם גיבשו הניצולים ביוזמתם מוסדות פוליטיים ותרבותיים משלהם, כך קרה גם בארץ: תהליך הטמיעה של עולי אירופה בחברה הישראלית הוא פחות תהליך של קליטה על-ידי החברה הקולטת ויותר ביטוי ליוזמה עצמית, נחרצות וחדירה לכל פירצה אפשרית בחברה הישראלית' (יבלונקה, 1997). זאת ועוד, יבלונקה רואה בקליטתה של שארית הפלטה תהליך יחידני סטיכי, שמעט מאוד תכנון והכוונה מוסדית היו מצויים בו: 'שארית הפלטה נדחקה לכל פרצה אפשרית בחברה הישראלית' (יבלונקה, 1992, עמ' 24). בכך היא חולקת על מחקרו של דוד סימרוט שאיירדש אליו בהמשך.

במחקר על הניצולים כעולים, המתרכז בקליטתם של עצורי קפריסין, קבוצה שאפשר להבחינה בגילה הצעיר ובהשתייכותה לתנועות הנוער, מצביעה דליה עופר (תש"ס) על השתלבותם המהירה במשק הישראלי לעומת עולים אחרים שבאו לארץ באותם הימים עצמם. הם נכנסו מהר למעגל העבודה, השתלבו בקורסים להכשרה מקצועית בבניין ובעבודת כפיים אחרת (כמחצית מן העולים מקרב שארית הפלטה הוגדרו ברישומים עובדי צווארון כחול), וגם כאשר נוסדו המעברות (1950), קדמה יציאת עולי שארית הפלטה מהן לזו של עולים אחרים.

במחקרו על היערכות היישוב טרם הקמת המדינה לקליטתם של עולי שארית הפלטה, מוכיח דוד סימרוט (תש"ס) שכבר בשנת 1944 יושמו הצעדים הראשונים להקמת מערכת מיוחדת בעבורם. הדברים באו לידי ביטוי בהקמת מערך ארגוני חדש, בהגדלת כוח האדם שעמד לשירות אגף הקליטה בסוכנות היהודית ובהגדלת תקציבו, ובהוספת מחלקות חדשות: 'הגידול בהשקעות לקליטה היה חסר תקדים, מ-20,447 לא"י בתש"ה ל-1.1 מיליון לא"י בתש"ז. למעשה כ-29 אחוזים מכלל הוצאות הקליטה הושקעו בילדים ונוער שנקלטו במסגרת ייחודית ובתש"ח יעלה שיעור זה ל-43.5 אחוזים מכלל הוצאות הקליטה' (סימרוט, תש"ס, עמ' 262). כל זה כדי להרחיב את יכולת הביצוע של אגף הקליטה. אל עובדי האגף הצטרפו משנת 1946 עולים חדשים רבים כדי שהם יקלו את הקשר עם העולים בעתיד ויבינו טוב יותר את צורכיהם. עובדי המדור לטיפול בעולה היו ממונים על טיפול אישי; הם גייסו את ארגוני המתנדבים, כגון ויצ"ו וארגון אמהות עובדות, וארגנו את הטיפול הרפואי המידי לעולים באמצעות 'הדסה' וקופות החולים. כמו כן נודעה חשיבות לאגף לטיפול סוציאלי בעולים בעלי צרכים מיוחדים. במכלול הצעדים שננקטו, טוען סימרוט, באו לידי ביטוי הן הגישה המדינית שקליטת העלייה היא עתה משימה לאומית חדשה, והן המודעות לכך שעולים אלה נזקקים לתשומת לב ולסיוע מיוחדים. לטענתו, בעקבות פעילות האגף ומינויו של גיורא יוספטל לראש מדור קליטה בסוכנות התפתחו דפוסים של מתן תמיכה בצעדים הראשונים בארץ, סיוע במציאת דיור

ועבודה. סימרוט רואה בתקופה זו את ההכנה לקליטתם של העולים בתקופה המאוחרת יותר של העלייה הגדולה (סימרוט, תש"ס). סימרוט מבטא דור של היסטוריונים צעירים שגישתם למקורות עניינית וביקורתית ובגבולות האפשר והם חפים מגישה אידאולוגית או דוגמטית. הם מצביעים על הישגים ועל כשלים ומסבירים את המניעים בתוך הקשר רחב של מדיניות, אינטרסים והשתתפות רגשית במצוקות של שארית הפלטה. זוהי גישה מאוזנת לנושא, על אף רגישותו הרבה.

האין לבחון את דרכי השתלבותם של עולי שארית הפלטה בארץ בהמשך לדפוסים שהם עיצבו בתקופת המחנות באירופה, בצד הגורמים הקשורים לתנאי החיים והכלכלה בארץ בתקופת העלייה הגדולה? במובן זה השפעת חוויות החורבן, הרצון לחזור לחיים של שגרה, החינויות שנתגלתה והצטברה במחנות, לדעתה של שיין, באו לידי ביטוי בהתמודדות עם החיים בארץ-ישראל. ייתכן שגם בנושא זה, כפי שהתברר מכיווני המחקר על שארית הפלטה במחנות ובארצותיהם, ההסתכלות מבפנים והחשיפה של תיעוד שהם עצמם יצרו בימים ההם, כגון מכתבים אישיים, יומנים, ציורים ועוד, שצוינה לעיל כסימן היכר של המגמה החדשה במחקר, יציגו את הדברים בראייה חדשה.

צבא ההגנה לישראל (צה"ל)

נושא תרומתם של אנשי שארית הפלטה לצה"ל ובמלחמת העצמאות עלה לדיון בוועדת החינוך של הכנסת כבר בשנת 1978 בהחלטה שכותרתה 'הנצחת זכרם, פועלם ותרומתם של מתנדבי הגח"ל (גיוס חוץ לארץ) במלחמת השחרור'. בין דברי הוועדה נאמר: 'התרשמונו עד כה כי המוסדות הרשמיים לא פעלו להנצחת זכרם של חללי גיוס חוץ לארץ, וכי פרשה זו בהיסטוריה של מלחמת השחרור עדיין לא ידועה לפרטיה. הוועדה למדה כי נושא זה הוזנח עד כה בתודעה הציבורית וכי שלובים בו יסודות של עליית שארית הפליטה, התנדבות יהודים מצפון אפריקה ומופת של אנשים שהלכו מהאניה אלי קרב' (מרקוביץקי, 1992, עמ' 7). ראוי לשים לב שכותרת ההחלטה עניינה אנשי הגח"ל המתנדבים, ויש בכך רמז על הביקורת שנשמעה על שאנשי שארית הפלטה גיוסו לצה"ל כאילו היו אזרחי מדינת ישראל, אף שנמצאו מחוץ לגבולותיה, שלא כמו גיוסם של יהודים מארצות החופש שנקראו מח"ל (מתנדבי חוץ לארץ) וזכויותיהם ותנאי שירותם היו טובים יותר. המחקר היסודי הראשון בנושא, פרי עטו של עמנואל סיון (1991), זכה בתמיכת צה"ל ועסק בדור תש"ח. הוא הבליט את חלקם של העולים החדשים, שבאו ארצה בשנים 1945-1947, בקרבות מלחמת העצמאות. באותה שנה ראה אור ספרו של נחום בוגנר (1991) על מחנות הגירוש בקפריסין ובו פרק על 'שורות המגינים', ושנים מספר אחר-כך ראו אור ספרה של יבלונקה, המייחדת פרק לנושא הזה, וספרו של יעקוב מרקוביץקי (תשנ"ה), המוקדש כולו לגח"ל.

מאביב 1946 פעלה משלחת 'ההגנה' לאירופה, שהיתה מורכבת למעשה מאיש אחד, נחום שרמי, והסתייעה בשליחי פלוגות הסער ובראשם חיים יחיל. הם הפעילו במחנות בגרמניה, באיטליה, באוסטריה ובקפריסין תוכנית מצומצמת של אימונים והכנה ללחימה. עיקרה היה יצירת השתייכות ל'הגנה', פעילות גופנית ותרגילי הגנה עצמית שהיה אפשר ללמוד בלא נשק. ההחלטה לגייס את אנשי שארית הפלטה לגח"ל (גיוס חוץ לארץ) התקבלה רק במרס 1948, בשעה שאבדות הכוחות הלוחמים בארץ היו כבדות. בנובמבר 1947 מנו מגויסי 'ההגנה' באירופה כ-7000 איש ובהם כ-840 פעילים ומפקדים זוטרים. נוסף על כך התארגנה בקפריסין פעילות שבראשה עמדו אנשי הפלמ"ח והיא נקראה 'שורת המגינים' ובנובמבר 1947 נמנו בה 3600 איש ובהם כ-200 פעילים ומדריכים (בוגנר, 1992, עמ' 34). מספר ניכר של אנשי גח"ל מאירופה החלו לבוא לארץ בתקופת ההפוגה הראשונה (יוני-יולי 1948). הם עברו אימונים קצרים ונוספו לכוחות הלוחמים. חלקם בחטיבות הלוחמות היה ניכר ביותר מאז קרבות 'עשרת הימים' (19-29 ביולי). באחוזים גדל מספרם מ-18.55 אחוז כ-10 ביולי 1948, ל-27.35 אחוז כ-1 באוגוסט 1948, ל-41.49 אחוז כ-7 באוקטובר 1948, ול-57.18 אחוז כ-30 בדצמבר 1948. חלקם בצה"ל, שהיו בו כ-100,000 חיילים בסוף דצמבר 1948, היה כ-20 אחוז. תרומתם לכוחות הלוחמים היתה ניכרת בעיקר בחילות הרגלים, שנטל המלחמה עליהם היה הכבד ביותר (מרקוביץקי, תש"ס, עמ' 284). עם זאת מן הראוי לציין שהמספר הגבוה ביותר של האבדות במלחמה היו עד ההפוגה הראשונה, שבה קיבל צה"ל ציוד רב בעסקת הנשק עם צ'כיה, ומצבו האסטרטגי בעקבות קרבות עשרת הימים השתפר מאוד.

יבלונקה רואה בהצלחה המרשימה של הגיוס בקרב שארית הפלטה ביטוי לתנועה העממית של הניצולים ורצונם לקחת חלק במאבק למען הקמת מדינה יהודית. לצדם היא מעריכה את נאמנותו של נחום שרמי ודבקותו במטרה הרבה לפני שקיבל את הסכמתו של בן-גוריון לגיוס, לעומת גישתו של גרודזינסקי, שנוכרה לעיל. את עצם פעילותו של שרמי ושיתוף-הפעולה בינו לבין יחיל מפרשת יבלונקה כהבנה של השניים ושל השליחים שהיו עמם עד כמה מכריע תפקידה של שארית הפלטה לא כגורם במאבק המדיני בלבד, אלא כגורם ישיר במערכה הצבאית (יבלונקה, 1994, עמ' 98).

הדיון המעניין בצה"ל ובלוחמי שארית הפלטה אינו רק בעובדות המספריות ובתרומה הברורה של החיילים ללוחמה, אלא בניסיון לעמוד על המפגש בינם לבין החיילים בני הארץ. מרקוביץקי ויבלונקה עומדים בהרחבה על הקשיים שהיו ללוחמי גח"ל בהשתלבותם בצבא. חוסר ידיעת השפה, היעדר הכנה ראויה לקרבות הקשים, אי-הכרת הארץ ומרחביה ותחושה לא קטנה של ניכור מן הנוף ומן הסביבה הפיזית – כל אלה הקשו עליהם מאוד. גם האקלים של ארץ-ישראל לא הקל עליהם, בעיקר בחודשי הקיץ והסתיו שבהם התחוללה הלחימה הקשה. נשמעו מפי הלוחמים טענות קשות על התנשאותם של הצברים והיבדלותם מהם, על שלא התקבלו בקרב הלוחמים הצברים כאחים וחשו זרות ובדירות על אף הלחימה המשותפת. יבלונקה ומרקוביץקי מצטטים התבטאויות קשות של לוחמי גח"ל, כגון 'השתמשותם בנו כבשר תותחים', שהביעו מקצת מן הכעס שהם חשו כלפי הצבא ואת התחושה שהם מנוצלים ואין הערכה למאמצייהם. בעקבות הדברים האלה

התפתחו גם המיתוסים על שילוחם חסר האחריות של חיילי גח"ל מן האונייה היישר אל שדה הקרב (יבלונקה, 1994, עמ' 129-138). המיתוס המפורסם קשור לקרב הטרגי על לטרון, שעליו נטען כי חיילי גח"ל הובלו אליו היישר מן האונייה, ושמות מהם נהרגו בעקבות הזנחה של מפקדיהם. המחקר הוכיח שאין רגליים לטענות האלה (יבלונקה, 1994, עמ' 147; שפירא, 1994). יבלונקה מציינת בביקורתיות שלא הוחל על חיילי שארית הפלטה חוק בניס יחידים (אלה לא גויסו לחילות הלוחמים אלא בהסכמת הוריהם), אף שרבים היו נצר אחרון למשפחותיהם. היא למדה מכך על חוסר הרגישות למצבם המיוחד של חיילי גח"ל במצב הקשה של הלוחמה (יבלונקה, 1994, עמ' 139-143).

מנגד מצביעים החוקרים גם על המאמצים בקרב הצבא לקלוט את עולי שארית הפלטה, ומרקוביץקי מדגיש שדווקא בפלמ"ח, ששם היו בני הארץ הצברים זקופי הקומה ובהירי הבלורית, ננקטו בהצלחה הצעדים לקלוט את חיילי גח"ל. הפיקוד הגבוה של הצבא עמד כל הזמן על המשמר שקליטתם של החיילים האלה אכן תיעשה כהלכה, ויגאל אלון מפקד הפלמ"ח היה ידוע בקנאותו לנושא הזה. לדעתו של מרקוביץקי, קליטתם של חיילי שארית הפלטה בכוחות הלוחמים היתה עמוקה, ותחושת השותפות והשייכות הפכה חלק משמעותי מזהותם. 'חרף המגבלות הללו של תקשורת לשונית, נטמעו אנשי הגח"ל והפכו לנדבך בולט במערך הלחימה של צה"ל, הן כטוראים והן כמפקדים זוטרים. משקלם ביחידות הלוחמות היה משמעותי, שלישי עד חצי, ממשקלם במערכת הצבאית בכללה [...] (בעיקר בחטיבות הפלמ"ח, כאשר בהראל, בשלהי המלחמה הם מונים כ-60% מכוח האדם הלוחם, בגבעתי כ-13% ובחטיבות השריון – 7 או 8 אחוזים)' (מרקוביץקי, 1992, עמ' 16).

יבלונקה מדגישה גם את המשמעות המיוחדת של יכולת הלחימה שגילו חיילי הגח"ל ואת ההתרגשות שאחזה רבים מהם בעת שנשבעו לצה"ל וקיבלו את הנשק. זו היתה, לדבריהם, חוויה מכווננת לאחר חוסר האונים שהם חוו בתקופת השואה (יבלונקה, 1997) אניטה שפירא מעריכה שמנקודת ראותם של אנשי שארית הפלטה 'ההשתתפות שלהם במלחמה (היתה בעיניהם) ככריטיס כניסה לחברה הישראלית, כחוויה מעצבת של התקבלות לחברה הישראלית, ונראה לי שלרובם זה נשאר כך עד עצם היום הזה' (שפירא, תש"ס, עמ' 14). יבלונקה מסכמת את הפרק באומרה: 'אין ספק, כי אנשי שארית הפליטה לא הפכו לחלק ממיתוס הגבורה של מלחמת העצמאות, ואולם לאור העובדות, אין לשלול מהם את הזכות הזו' (יבלונקה, 1994, עמ' 151).

התנועה הקיבוצית ושארית הפלטה

רק אחוזים בודדים מעולי שארית הפלטה הצטרפו אל התנועה הקיבוצית, שבשיאה בשנת 1947 מנתה 45,041 נפש – שבעה אחוזים מכלל אוכלוסיית היישוב. בשנת 1950, בשיאה של העלייה הגדולה לארץ (למעלה ממחציתה אנשי שארית הפלטה) היתה התנועה הקיבוצית 5.5 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל ומנתה 57,810 נפש מתוך 1,202,993 (עופר, תש"ס, עמ' 240).

מדוע העמידו כמה חוקרים (יבלונקה, עופר, ברגיל ואחרים) את הנושא הזה בקדמת הניתוח והפרשנות שלהם את המפגש בין הישראלים לבין שארית הפלטה? התנועה הקיבוצית ייצגה במידה רבה את ערכי ההגשמה הציונית, רבים ממנהיגי היישוב היו חברי קיבוצים, וכך גם כמחצית השליחים לאירופה ובהם שליחי העלייה. זאת ועוד, רבים ממנהיגי שארית הפלטה, בעיקר בפולין, היו קשורים לתנועה הקיבוצית ובבואם לארץ גם חברו לקיבוצים, ובהם אבא קובנר, יצחק צוקרמן וצביה לובטקין (ועליהם בהמשך). מרכזיותם של הקיבוצים וההכשרות בחיי שארית הפלטה וראייתם של אלה כשאור שבעיסה, תרמו אף הם לתחושה שהתנועה הקיבוצית וערכיה ניצבים כעמוד האש עבור שארית הפלטה, אף שמבחינה מספרית היו חברי הקיבוצים וההכשרות רק חלק קטן מכלל תושבי מחנות העקורים.

האם ראוי לראות במספר המצטרפים לקיבוצים ובמספר העוזבים אותם את הצלחתה או כשלונה של התנועה הקיבוצית במפגשה עם שארית הפלטה? את מבחנה של התנועה הקיבוצית בקליטתה של שארית הפלטה אין למדוד רק על-פי מספר הנקלטים והנשארים בתנועה לאורך השנים. קשה למצוא מדדים אובייקטיביים לקליטה ועדיין לא נעשה המחקר הראוי שיוכל ללמדנו על כך. לטעמי, ההצטרפות והעזיבה הם רכיב שיש לראותו במרחב גדול של שיקולים. אין כאן רק שאלה של הצלחת הקיבוץ לקלוט אנשים, ואף לא שאלת עצם הצלחתם של הקיבוצים וההכשרות להקנות את ערכיהם. הצטרפות לקיבוץ ועזיבתו משקפות מניעים מורכבים. הגורמים הרעיוניים וההזדהות עם הפרויקט הקיבוצי הם רק חלק משיקול הדעת, וגורמים רבים אחרים, כגון הרצון לעצמאות, החרדה מפני סדרי חיים ממוסגרים, אי-הנחת מעבודה פיזית, הרצון ללמוד, הריחוק של קיבוצים מן המרכז, הרצון לחיות בקרבה לבני משפחה הגרים בארץ – כל אלה ועוד חשיבותם רבה להבנת עזיבת הקיבוץ. אני מציעה במחקרים בעתיד לבחון עד כמה ערכים שליוו את התנועה הקיבוצית בתחומי החברה, הפוליטיקה והתרבות הופנמו אצל חברי ההכשרות שבאו ונטשו או שלא הצטרפו לקיבוצים בארץ אף שהיו במסגרת הכשרה או קיבוץ בתקופת המחנות.

מה מלמדים אותנו המחקרים הקיימים? יבלונקה (1994) ועופר (תש"ס) מדגישות את הציפיות הרבות של התנועה הקיבוצית להשלים את שורותיה באמצעות עולי שארית הפלטה. תקוות אלה באו לידי ביטוי גם בנכונות לשלוח שליחים רבים לאירופה ובהנחיות שניתנו להם. אבל נשמעו גם הקולות המתריעים, שאין להגביה את הציפיות מעבר לאפשרי. כתב זאב, אחד משליחי ההסתדרות לקפריסין: 'הבינו זאת ואל תתאכזבו אם אנשים אלה לא ילכו לקיבוצים, ואל תקבלו את המספרים: כך וכך אנשים לקיבוץ זה וכך וכך לקיבוץ אחר. אין אלה מספרים בעלי תוכן אלה הם רק שמות ריקים' (עופר, תש"ס, עמ' 235). עדה פישמן, שהיתה ממונה על תיק העלייה והקליטה בהסתדרות העובדים, מעירה:

אני רואה חובה ללמד קצת סניגוריה על עולים אלה. יש הרבה מה לומר ביחס אליהם, אך לא הייתי רוצה שנטייל בהם מום דוקא בגלל אי-רצונם ללכת לתנועה הקיבוצית. לאחר שנים של חיים במחנות [...] כל דבר בעל אופי קולקטיבי מעורר אצלם התנגדות

מרובה. [...] לאחר שאנשים יחיו שנתיים-שלוש בעיר ובמושבה, אם נדע לטפל בהם כראוי, לא מן הנמנע שרזרבה כזאת עוד תתלכד, כרגע עד כמה שהדבר לא יהיה מעציב, אנו חייבים לדעת, שלרזרבה מתוך המחנות אין לנו תקוה רבה [עופר, תש"ס, עמ' 235-236].

יבלונקה מתארת בהרחבה את ההכנות שעשו הקיבוצים להבטיח קליטה נאותה. הם ייעדו ימי לימודים למצטרפים החדשים, ארגנו טיולים להכרת הארץ, עשו מאמצים להבטיח דיור נאות לעולים ולעתים עזבו חברים ותיקים את חדריהם ונתנו אותם לעולי שארית הפלטה. הם חיפשו דרכים להקל עליהם את הכניסה לחיי עבודה פיזית ושאפו להעניק להם בית. מלחמת העצמאות פגעה בחלק ניכר מן הרפוסים הללו. בגלל הגיוס המסיבי של חברי קיבוצים, אנשי שארית הפלטה עם החברים שנותרו החזיקו את המשק הקיבוצי. זו היתה משימה לא קלה, שאצל מקצת החברים יצרה תחושת שותפות עמוקה עם הקיבוץ, ואצל אחרים נוצרו רגשות טינה והרגשה של ניצול.

אחת התרומות המרכזיות של התנועה הקיבוצית לקליטתה של שארית הפלטה היתה מסגרת עליית הנוער. שלמה בר-גיל מתאר את המתח שבין המשכיות לשינוי בהתארגנותה של עליית הנוער וביעדיה לאחר מלחמת העולם השנייה, בעקבות ההבנה שעל הארגון לעבוד במציאות שונה מאוד מזו שבעבר. הבעיה המרכזית שעליית הנוער התמודדה אתה היתה הילדים היתומים בשיעור של 40 אחוז מ-31,200 ילדים ובני-נוער שעלו משארית הפלטה עד שנת 1952. בשנים 1946-1947 היה שיעור היתומים 63 אחוז (בר-גיל, 1997, עמ' 9). בר-גיל מחלק את הילדים לשלוש קבוצות מובהקות: הילדים שבאו מפולין והם בעלי רקע מגוון – מסתור, מחנות, יער, ואחרים שבאו מברית-המועצות עם הרפטיאציה; ילדים מהונגריה, שעד שנת 1944 חיו רובם במסגרת משפחתית; וילדים מבולגריה שבאו עם הוריהם ומשפחותיהם, רובם גורשו מבתיהם בתקופת המלחמה ושובו לערי מגוריהם בקיץ ובסתיו 1944.

בר-גיל בספרו (1999) מתאר בהרחבה את הקשיים הייחודיים של עליית הנוער בקיבוצים ובמסגרות התיישבותיות אחרות, ואת ההתחבטויות למצוא דרכי חינוך חדשות כדי להגיע אל לבו של הנוער. מסקנתו היא שעליית הנוער הצליחה, על אף הקשיים הרבים, לחולל תהליך של צמיחה אישית ופנימית של הילדים ובני-הנוער. הם הפנימו את ערכי הציונות ועיצבו את אישיותם באמצעות הזהות הישראלית. הם היו שותפים למימוש החזון והמטלות הלאומיות וחיו במרכז החברה בהצלחותיה ובמצוקותיה.

כדי לרדת לעומקה של החוויה המורכבת של הילדים ובני-הנוער בקיבוצים ובמסגרות עליית הנוער מן הראוי לקרוא את הספרות היפה, כגון מכות האור (תש"מ), וסיפור חיים (1999) של אהרון אפלפלד; ואת שושן לבן שושן אדום (1988) של דוד שיץ. נערים ונערות הגיבו בדרכים שונות על המפגש עם הקיבוץ ועם הארץ, עם הדרישה לדבר עברית ולמחוק את העבר, עם השתיקות על מה שעברו בזמן השואה ועם הדיבור הנשגב על ישראל. הספרות יותר מהמחקרים ההיסטוריים מציגה את התלבטויותיו ואת קשייו של היחיד (יבלונקה, 1998).

המפגש

אחד הנושאים המרתקים שהמחקר דן בהם בהרחבה יחסית הוא מפגשם של מנהיגי המרד עם היישוב בארץ, מה שמכונה לא פעם בספרות בשם 'המפגש'. באוקטובר 1985 התקיים ביד-ושם אחד הכינוסים הראשונים בנושא שארית הפלטה. אניטה שפירא הציגה את הפער העמוק שהתגלה בין מנהיגי שארית הפלטה בפולין לבין ראשי תנועות העבודה בארץ (Shapira, 1990). שפירא התמקדה בכינוס הציוני בלונדון באוגוסט 1945, שבו תבעו ראשי השומר-הצעיר מחייקה גרוסמן וראשי הקיבוץ המאוחד מיצחק צוקרמן לפרק את איחוד תנועות הנוער (שנזכר לעיל), ולחזור לנאמנות התנועתית מן השנים שלפני השואה. הם התנגדו מכול וכול לאיחוד התנועות הקיבוציות וראו בתביעה לאיחוד, שבאה הן מפולין והן מנציגי התנועות במחנות בגרמניה, אימוץ עמדתה של מפא"י, שאחדות יהודית היתה תביעתה בימים ההם. יש לזכור שדברים אלה התרחשו על רקע הפילוג במפא"י ופרישת אחדות-העבודה ועל רקע התנגדותו של השומר-הצעיר להחלטת בילטמור ירושלים (מאי, נובמבר 1942), ובה הדרישה להקמת קומנוולת (מדינה) יהודי בכל ארץ-ישראל. השומר-הצעיר תמך בהקמת מדינה דו-לאומית; הקיבוץ הארצי והשומר-הצעיר היו אז במיעוט מוחלט ביישוב ובקרב שארית הפלטה בעניין הדרישה למדינה יהודית. ואולם בצד ויכוח זה התעוררה גם מחלוקת בין מנהיגי השומר-הצעיר ובין מנהיגי שארית הפלטה בעניין העלייה הגדולה לארץ. כזכור נטשו מנהיגי התנועות בגולה את גישת הסלקטיביות ואת הצורך בהכנה ובהכשרה מיוחדות לקראת העלייה. התביעה היתה לעלייה מידית לנוכח החורבן ולנוכח העוינות של האוכלוסייה הלא יהודית. גם לאחר סיום המלחמה לא נראה חידוש החיים היהודיים בגולה בר ביצוע (ברזל, 1998, עמ' 90).

נעימה ברזל דנה בספרה עד כלות ומנגד (1998) במפגש של ראשי תנועת ההתנגדות בפולין עם היישוב ועם מנהיגות תנועת העבודה, וכן בכיורגפיות של אבא קובנר וחייקה גרוסמן. אביבה חלמיש דנה בשני מאמרים (העומדים להתפרסם) בגישתו של מאיר יערי להצלה ולעלייה, וכן בסוגיית הסמכות בתנועה. הסיכום המשותף לשתי החוקרות הוא שיערי לא הבין כלל וכלל את השואה כניסיון יהודי ייחודי ששינה אושיות עולם. לדעתו של יערי השואה היתה חלק מן המלחמה, היא הסתיימה וצריך להמשיך קדימה בדרך שההיסטוריה מתווה והיא דרך הסוציאליזם של ברית-המועצות, המצילה הגדולה של שארית העם היהודי. יערי חשש מפני מסר של מוות ושל 'העולם כולו נגדנו', שלטעמו העבירו הניצולים ביחסם לגולה ולאירופה. הוא חשש מפני ייאוש ואובדן הערכים האוניברסליים ובכללם הציונות. הפרטיזנים, לדעתו, העבירו מסר שהתאים לימי היער, אך ימי היער חלפו והתנועה צריכה לחזור לפעילות חינוכית שקטה וארוכת טווח. בארץ צריך להדגיש את הכוח הנדרש מחיי יום-יום אפורים, מבניין הקיבוץ ובניין הארץ, ולראות את חשיבותם הלאומית והאנושית. את הניצולים יש 'לרפא' ולנטוע בהם ראייה חיובית של החיים. משימה זו יהיה אפשר להגשים באמצעות חיי יום-יום של הקיבוץ כאשר הניצולים יהיו מיעוט בתוך קיבוצים ותיקים, ואל להם להקים קיבוץ משלהם. בכינוס בקיבוץ עברון

בדצמבר 1945 נקט יערי לשון חריפה במיוחד באשר לחוסר השקט של מנהיגי הניצולים ולתוכניות של נקמה שעצרו את מקצתם מלעלות לארץ:

עליכם להחליט החלטה עקשנית ונחושה: לתת הפעם ולעולמים גט־פיטורין לנדרדים. המקום שבו בחרתם מן ההכרח שיהיה לכם בית יחיד ואין בלתו. גם לכך דרושה גבורה. אין זה פרדוקס: אולי קל יותר למות פעם אחת מות־גיבורים מאשר לחיות חיי־גבורה לאורך־ימים. כל־שכן בימינו אלה ועל־אחת־כמה־וכמה כשהמדובר הוא בבני־עמנו. כיצד למות מות גיבורים, יש ויש לנו מה ללמוד מכם, אולם כיצד לחיות חיי־גבורה הניחו לנו, במטותא, להורות לכם לקח [חלמיש, בכתיבה].

יערי מייצג אפוא גישה מסויגת וחדשנית כלפי המסר שמנהיגות שארית הפלטה העבירה בכל אחת מן הסוגיות שנוכרו. לא ייפלא אפוא שדבריו של קובנר מצטלצלים כיום לאוזנו ביתר בהירות: 'לא ידענו מהי ארץ ישראל שלאחר המלחמה. אם עד השחרור היא הייתה בכחינת חלום, מכאן והלאה היא נעשתה חרדה' (ברזל, 1998, עמ' 70). קובנר נשאר בתנועה שהשתייך אליה בכל נימי נפשו, אך נותר מיוסר. מסכמת ברזל בעניין מעמדו של קובנר בקיבוץ הארצי: 'זכך ניצב אבא קובנר, בחזותו הסגפנית, באישיותו הכריזמתית ובעושר ביטוי, מול מנהיגות תנועתו כדמות מסעירה, מנותקת ומאיימת כאחד' (שם, עמ' 103).

הקיבוץ המאוחד היה הגוף הגדול בין התנועות הקיבוציות ועם קום המדינה מנו חבריו כ־20,000 נפש ב־56 קיבוצים. כמחצית מעולי שארית הפלטה שבאו לקיבוצים הצטרפו לקיבוץ המאוחד, ויותר מ־30 אחוז מהם עזבו את הקיבוץ בשנה הראשונה. ברזל כותבת על המפגשים בשתי התנועות הקיבוציות ומבליטה את השוני ואת הדמיון ביניהם. צביה לובטקין באה לארץ בשלהי מאי 1946 ויצחק צוקרמן בא באפריל 1947. שניהם היו גיבורי המרד, אך יצחק צוקרמן בתקופת פעילותו בפולין הפך לדמות מנהיגה של ציבור יהודי רחב, הרבה מעבר לתנועת 'דרור' שאותה הנהיג. פעילותו בוועד היהודי בוורשה, קשריו עם השלטונות ושיתוף־הפעולה עם פעילי 'הבריחה' הקנו לו מעמד נכבד. גם הוא התאכזב מרה מהתנגדות תנועתו לאיחוד תנועות הנוער והתנועות הקיבוציות. בוועידת הקיבוץ המאוחד בשנת 1946 סיפרה לובטקין בקול רועד את קורות גטו ורשה, על הלחימה ועל חורבן יהדות פולין. היא שוחחה עם מנהיגי תנועתה, אך לא חשה שהם הפנימו את הטרגדיה הגדולה שהתחוללה ואת משמעותה לעתידו של העם היהודי. ברזל מסכמת, שטבנקין נותר עם אמיתותיו הארץ־ישראליות גם בשעה שאמר ש'הלב והמוח לא אבו להאמין, עד אשר באה העדות הזאת'. עם זאת, בקיבוץ המאוחד הציגו את פעילותם של צוקרמן ולובטקין במרד כמשהו שהיה צפוי, שנבע מן החינוך התנועתי, ושהציפייה בארץ לאקט כזה אכן התממשה. כותבת ברזל: 'כשאמרו ליצחק בכל המעמדים, "אנחנו ידענו", התכוונו לכך, שידענו שיהיה מרד, ידענו כיצד יסתיים, ידענו שזוהי הגנה ש"תכריח את ההיסטוריה" להאיר "באור המרד את אובדן ששת המליונים..." ובכך ענו המברכים קודם כל לדימויה העצמי של אליטה היודעת והבונה את המהלך ההיסטורי הנכון' (ברזל, 1998, עמ' 154).

לעומת גישתו של הקיבוץ הארצי, טבנקין לא האמין בהמשך החיים היהודיים בפולין ועודד את העלייה המידית של היהודים לארץ. הוא הבין שחברי הקיבוצים בפולין אינם 'חלוצים' על-פי תודעתם אלא פליטים, אך העריך שיש להוציאם ולהעלותם לארץ ולהמשיך את 'חינוכם' בארץ. על רקע גישה זו ועזיבתם של רבים מעולי שארית הפלטה את הקיבוצים, ובהם פרטיזנים ולוחמים, התגבשה ההחלטה שיש להקים קיבוץ מיוחד של הניצולים, שהוא ישמש בבחינת 'המחנך' והמנהיג לעולים האלה, ויהיה גם המנציח את סיפור השואה והמרד. גישה זו היתה הפוכה מגישתו של יערי שנזכרה לעיל (ברזל, 1998, עמ' 175-197).

בביוגרפיה שלה על אבא קובנר מסכמת דינה פורת את הפרק שדן בשלבי ההתערות הראשונה בארץ בשיר אירוני של קובנר: 'כשחזרו / מן הרעב הוא וחבריו / עלו במשקל / בלי בעיות. / לפעמים / האדים החלב שהוגש לפנייהם בשפע / בחדר האוכל [...] ובאיזו מהירות התאוששו / מן האימה ומן הזיכרון / בשיחות על חברים שאבדו / אחד אחד לנגד עיניהם / ולא מלאו עיניהם דמעות [...] גם אצלו חזר הכל למסלולו / למעט השלווה, שמחוץ לשינה' (פורת, 2000, עמ' 252-253, מצוטט מתוך סלון קטרינג, עמ' 88). יצחק צוקרמן, שקיבל על עצמו להיות סמל המרד בעבור תנועתו, העיד: 'יש דבר אחד, המבדיל אותנו מהקודמים לנו: תקופת הדמים, אשר גורמת לשוני רב בתחושתנו, בהבנה שלנו' (ברזל, 1998, עמ' 183).

סיכום

עברנו מסע ארוך בין-דורי במעקב אחר התפתחותה של הכתיבה ההיסטורית על שארית הפלטה. למדנו שהמחקר אינו קופא על שמריו, שדורות של היסטוריונים צעירים קוראים מחדש ומפרשים שוב ושוב את המקורות ומחפשים מקורות חדשים. דומה שעיקר השוני בין החוקרים הוא בהתרכזות בסוג המקורות וכדגשים שכל חוקר מציג. בראשית דברי הבחנתי בין הסתכלות מבפנים לבין הסתכלות מבחוץ, אבל הסתכלות שונה זו אינה בהכרח קריאה של מקורות שונים, אלא הצגת שאלות אחרות לאותם המקורות עצמם ומתן פרשנות חדשה. עיתונות שארית הפלטה והיכול הספרותי של אנשיה היו מן החומרים הראשונים בסדנת ההיסטוריונים, וצמח צמריון, מן השליחים לברגן בלזן, פרסם את ספרו כבר בשנת תש"ל. אך הקריאה שמציעים מנקוביץ, לבסקי, פת ואחרים לספרות זו שונה בתכלית. על אף ההיכרות עם מקורות אלה עסקה ספרות המחקר תקופה ארוכה בתיעוד הרשמי המוסדי הקשור ליישוב בארץ-ישראל, לשליחים ולפועלם. דימויה של שארית הפלטה נוצר מדברים שכתבו ואמרו בימים ההם עצמם שליחים מן הארץ, נציגי ארגונים יהודיים ובין-לאומיים והבנתם ברוח התקופה.

עמדנו על הממד האידאולוגי שבכתיבת הדור הראשון של חוקרים, ניצולים ופעילים בקרב שארית הפלטה. הם הכירו היטב את המקורות של שארית הפלטה עצמה, את העיתונים שהתפרסמו, את בתי-הספר שהוקמו ואת הדיונים בכינוסים הרבים שאנשי שארית הפלטה

קיימו. אך השאלות ששאלו היו קשורות בטבורן לבעיות שהעסיקו אותם ואת החברה בעת פעילותם ובמהלך כתיבתם. הקשר שבין הקטסטרופה הגדולה לבין 'נס' התקומה ניצב במוקד עולמם, והיתה לאירועים הרי עולם אלה השפעה מכוננת. ומנגד השאלה מי תמך או לא תמך בהחלטת החלוקה ומתוך אילו מניעים, שאלה שפריזל (תשמ"ה; 1997) ובאואר (1996) התווכחו עליה, לא העסיקה אותם. לפיכך הקריאה של עיתונות שארית הפלטה והערכת רעיונותיהם נצבעו ב'נס' התחייה של מי שנדמו ל'אבק אדם' אצל רבים בימים ההם, והפכו למעפילים וללוחמים (חלמיש, תשמ"ח). דומה היה שהתשובה לחיוניות הזאת ברורה, והיא נוצקה בדמותם של הציונות והיישוב, על שליחיו ומסריו.

ספרו של באואר על הבריחה היה סנונית ראשונה בשינוי התמונה ההיסטורית, אבל שנים ארוכות חלפו מאז קריאה מחודשת של אותם מקורות עצמם. משלהי שנות השמונים גבר העניין בקרב החוקרים באדם, באישה ובילד בפני עצמם, לא כמעפילים, עולים, דיירי מחנות וכדומה. קריאה זו של המקורות קשורה גם לשינויים שהתחוללו בתרבות הכתיבה ההיסטורית. ההיסטוריה הפוליטית לא ניצבה עוד במרכז הדיון. גם בקשר לאירועים פוליטיים מובהקים, כגון הגירה, פליטות ומשברים כלכליים, החיפוש אחר היחיד ופעילותו קיבלו משנה חשיבות. ההיסטוריה מלמטה, חיי יום-יום, שאלות מגדריות – כל אלה נעו אל מרכז של במת המחקר, ומכאן שהשקפת העולם של הניצולים לא היתה חשובה כדי להציג את צדקתה של הציונות, אלא כדי להבין את עולמם הפנימי, את תרבות החיים וערכיה שהדריכו אותם לאחר ששרדו, ואת העולם האבוד של בית, משפחה וקהילה, שאותו חיפשו נואשות.

חויית האובדן בצד הרצון לחיים, מתוך שאיפת הנקמה הראשונית שהלכה והתעדנה והתפרשה אצל מרבית הניצולים כיצירת חיים חדשים, נמצאו במוקד המאמץ להבין את עולמה הפנימי של שארית הפלטה. כיצד בני-אדם אלה עיצבו את סבלם ואת הישרדותם, מה היו דרכיהם בעיצוב הזיכרון, כיצד הקימו משפחות ומה היו התכנים שמערכת החינוך שהקימו העבירה להם – כל אלה נדונו מזווית חדשה.

דומני שאין זה מקרה שמספר לא מבוטל בקרב דור היסטוריונים זה הוא בנות ובנים לניצולים. אולי חויית הבית, שיש בה התפעמות והתנגשות בעת ובעונה אחת, מצאה לה סיפוק ופורקן בעבודתן של יבלונקה, באומל, קינן, שפירא ואחרים. כל כתיבה של העבר היא פרי התרבות ההיסטורית של תקופתם של הכותבים, וזו מושפעת ממערכת הערכים, מהאידאולוגיות, מהזכרונות ומן השיח הציבורי בכללותו, ומכאן שסוגיית הקשר שבין הקמת המדינה לבין השואה ומקומה של שארית הפלטה במהלך זה לא ירדו מסדר היום המחקרי. זאת ועוד, סוגיות בנות הזמן של שלום ומלחמה ואף של פליטות פלסטינית הציבו ביתר שאת את שאלת צדקתה של הציונות או את הטענה בדבר הקמתה של מדינת ישראל בחטא. גם לאלה חלק בכתיבה על שארית הפלטה, כפי שראינו לעיל בקשר לספרו של גרודזינסקי ובקשר לגישות הטוענות לאינסטרומנטליזציה של שארית הפלטה בעשייה ובחשיבה של מדינאי התקופה. אין להקל ראש בסוגיות אלה, שלכאורה אינן חלק מן המחקר ההיסטורי הטהור, אך הן חלק מן הזכרונות של ישראלים רבים, יהודים ולא

יהודים. הזיכרון, כמו השיח הפוליטי, משמשים בין הסוכנים הפעילים בעיצובו של השיח ההיסטורי. השאלה המרכזית כלפי מחקרים אלה היא תקפותם המתודולוגית. נושאים רבים הקשורים להבנת חייהם של הניצולים במחנות בגרמניה ובארצותיהם בשנות הארבעים ובראשית שנות החמישים עדיין דורשות עיון. שאלות של מגדר רק החלו להידון במחקרים של באומל (1998) ושל שיין (2007 אנגלית). סוגיות מרכזיות של חיי הדת בקרב שארית הפלטה נמצאות במצב עוברי, והתרומות החשובות של גרשון גרינברג ושל ג'ודי באומל עדיין ניצבות בכדידותן. מחקרים השוואתיים על היקלטותם של הניצולים בארצות שונות עדיין לא ראו אור, והנושאים שנדונו בזיקה לקליטתה של שארית הפלטה בישראל חלקיים, כפי שצוין לעיל. לדור ההיסטוריונים הצעירים, שנקודת הראות שלהם תהיה ודאי שונה, נותרו נושאים חדשים רבים למחקר, בצד קריאה מחודשת ופרשנות עצמאית של הנושאים שעלו במאמר הזה.

ביבליוגרפיה

- אבנרי אריה (תשמ"ח). מלוס עד טאורוס: עשור ראשון להעפלה דרך הים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- אבריא אל אהוד (1976). פתחו שערים, מעריב, תל-אביב.
- אליאב לובה (1968). הספינה אולוא: סיפורו של ארתור, עם עובד, תל-אביב.
- אלעזרי עדנה (1989). 'הגימנסיה העברית על שם החטיבה היהודית הלוחמת בכרנגן בלזון', עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אנגל דוד (1996). בין שחרור לבריחה: ניצולי השואה בפולין והמאבק על הנהגתם, 1944-1946, עם עובד, תל-אביב.
- אפלפלד אהרון (1979). מסות בקוף ראשון, הספריה הציונית, ירושלים.
- אפלפלד אהרון (תשמ"מ). מכוות האור, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- אפלפלד אהרון (1999). סיפור חיים, כתר, ירושלים.
- באואר יהודה (1970). הבריחה, ספרית פועלים, תל-אביב.
- באואר יהודה (תשל"א). 'ראשית התהוותו של אירגון שארית הפליטה בבאואריה', יד ושם: קובץ מחקרים, ח, עמ' 117-144.
- באואר, יהודה (1996). 'השפעת השואה על הקמת מדינת ישראל', בתוך: ישראל גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה: הרצאות בכינוס הבין-לאומי התשיעי של חוקרי השואה, יד ושם, ירושלים, עמ' 496-501.
- באומל יהודית (תשנ"ב). 'מבוכנוואלד ל"קיבוץ בוכנוואלד": התהוותה ופעילותה של קבוצת ההכשרה הראשונה שנוסדה בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה', יהדות זמננו, 7, עמ' 191-218.
- באומל, ג'ודי (1994). קיבוץ בוכנוולד, בית לוחמי הגטאות, תל-אביב.

- באומל תידור יהודית (יולי 1995). 'קליטת שארית הפלטה בארץ-ישראל – קיבוץ בוכנולד באפיקים (1945-1947)', קתדרה, 76, עמ' 173-190.
- באומל תידור יהודית (2004). גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר.
- בוגנר נחום (1991). אי הגירוש: מחנות המעפילים בקפריסין, 1946-1948, עם עובד, תל-אביב.
- בוגנר נחום (עורך) (1991). תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים, יד טבנקין, אפעל.
- בוגנר נחום (תשנ"ג). ספינות המרי: ההעפלה 1945-1948, משרד הביטחון, תל-אביב.
- בוגנר נחום (1992). "שורות המגינים" בקפריסין, בתוך: יהודה ואלך ואחרים (עורכים), תרומת העלייה במלחמת העצמאות, יד טבנקין, אפעל, עמ' 28-39.
- בוגנר נחום (עורך) (2000). בחסדי זרים: הצלת ילדים בזהות שאולה בפולין, יד ושם, ירושלים.
- ביכלר יהושע (אפריל 1978). 'בלוק ילדים 68 במחנה-הריכוז בוכנוואלד', ילקוט מורשת, כה, עמ' 45-60.
- בסוק משה (עורך) (1947). ספר המעפילים, ההסתדרות הציונית, ירושלים.
- בראגינסקי יהודה (תשכ"ה). עם חותר אל חוף: חמש-עשרה שנה בשירות עליה ב', הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- בר-גיל שלמה (נובמבר 1997). 'השיקום והקליטה החינוכית של ילדים ונערים משארית הפליטה באירופה ע"י עליית הנוער והתנועה ההתיישבותית, 1945-1949', ילקוט מורשת, סד, עמ' 7-27.
- בר-גיל שלמה (1999). מחפשים בית מוצאים מולדת: עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפלטה 1945-1955, יד יצחק בן-צבי והמרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים וקריית שדה-בוקר.
- בר-גיל שלמה (תש"ס) 'ביטחון וזהות חדשה – בתי ילדים ציונים ולא-ציונים בגרמניה ובצרפת 1945-1949', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה: שארית הפליטה וארץ-ישראל (שנתון 'משואה' כח), עמ' 147-173.
- ברזל נעימה (1998). עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית, הספריה הציונית, ירושלים.
- גוטמן ישראל (1985). היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה, מרכז זלמן שזר, ירושלים.
- גלבר יואב (תשמ"ג). תולדות ההתנדבות, ג, נושאי הדגל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- גלבר יואב (1990). 'המפגש בין המתנדבים הארצישראלים בצבא הבריטי ובין שארית-הפליטה', בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית-הפליטה 1948-1944: השיקום והמאבק הפוליטי, יד ושם, ירושלים, עמ' 53-70.
- גניזי חיים (1987). יועץ ומקים: היועץ לצבא האמריקני ולשארית הפליטה 1944-1949, מורשת, תל-אביב.

- גרודזינסקי יוסף (1998). חומר אנושי טוב: יהודים מול ציונים 1945-1951, הר ארצי, אור יהודה.
- דבורז'צקי מרק (ינואר 1956). 'שארית הפליטה בישראל': מחקר הבעיות הדמוגרפיות והביולוגיות של עליית ניצולי ארצות-השואה, גשר, 1, עמ' 83-113.
- דקל אפרים (תש"ט). בנתיבי ה"בריחה", מערכות, תל-אביב.
- הדרי זאב (ונייה), צחור זאב (1982). אוניות או מדינה: קורות אוניות המעפילים 'פאן יורק' ו'פאן קרשנט', הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- הכהן דבורה (1994). תכנית המיליון: תכניתו של דוד בן-גוריון לעליית המיליון 1942-1945, משרד הביטחון, תל-אביב.
- וגמן אשכולי חוה (1994). אלם: מפא"י נוכח השואה, 1939-1942, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- ויינר חנה, עופר דליה (1992). פרשת קלאדובו-שאבאץ: מסע ההעפלה שלא הושלם, עם עובד-ספרית ההעפלה, תל-אביב.
- ויץ יחיעם (מאי 1980). 'שארית הפליטה בדיוניהם ושיקוליהם של חברי הנהלת הסוכנות ממאי 1945 ועד נובמבר 1945', ילקוט מורשת, כט, עמ' 53-80.
- ויץ יחיעם (ניסן תש"ן). 'שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית', קתדרה, 55, עמ' 162-174.
- ויץ יחיעם (1994). מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943-1945, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- זרטל עידית (1996). זהבם של היהודים, עם עובד, תל-אביב.
- חלמיש אביבה (תשמ"ח). 'ההעפלה: ערכים, מיתוס ומציאות', בתוך: נורית גרץ (עורכת), נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ-ישראל, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 86-98.
- חלמיש אביבה (1990). אקסודוס – הסיפור האמיתי: פרשת אוניית המעפילים יציאת אירופה תש"ז, עם עובד, תל-אביב.
- חלמיש אביבה (אפריל 2007). 'יחסו של מאיר יערי להצלה ולעלייה בתקופת השואה', ילקוט מורשת, 83, עמ' 25-52.
- חלמיש אביבה (בהכנה). 'מרחביה וסטלינגראד! לא ורשה ולא מצדה: מאיר יערי נוכח שואת יהודי אירופה והשלכותיה', בתוך: דינה פורת (עורכת), אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לשואה ולנאציזם, 1933-1945 (שם זמני), הוצאת יד יצחק בן-צבי. טננבאום בנימין (1947). אחד מעיר ושניים ממשפחה, ספרית פועלים, מרחביה.
- יבלונקה חנה (1992). 'שארית הפליטה', בתוך: יהודה ואלך ואחרים (עורכים), תרומת העלייה במלחמת העצמאות, יד טבנקין, אפעל, עמ' 19-27.
- יבלונקה חנה (1994). אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל, 1948-1952, יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים.

- יבלונקה חנה (1997). 'עולי אירופה ותודעת השואה בישראל', בתוך: צבי צמרת, חנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 41-56.
- יבלונקה חנה (אפריל 1998). '50 שנה למפגש – ישראלים וניצולים בראי הספרות, הזיכרון וההיסטוריוגרפיה', ילקוט מורשת, סה, עמ' 81-103.
- יבלונקה חנה (2001). מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, משכל, תל-אביב.
- יחיל (הופמן) חיים, 'פעולות המשלחת הארצישראלית לשארית הפליטה 1945-1949', ילקוט מורשת, ל (נובמבר 1980), עמ' 7-40; לא (אפריל 1981), עמ' 133-176.
- כהן יוחנן (תשל"ג). 'הבריחה הגדולה מפולין', בתוך: חיים ברלס, אריה טרטקובר ורב סדן (עורכים), אנציקלופדיה של גלויות, יב, הוצאת אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים.
- כהן יוחנן (1995). עוברים כל גבול: 'הבריחה' – פולין 1945-1946, זמורה ביתן, תל-אביב.
- כהן רעיה (1999). בין שם לכאן: סיפורם של עדים לחורבן, 1939-1942, עם עובד, תל-אביב.
- כוכבי אריה (1994). 'המערכה של בריטניה נגד העקורים היהודים: היבטים בינלאומיים', הציונות, יח, עמ' 415-428.
- כוכבי יהויקים (1999). שורש לעקורים: תנועות הנוער במחנות העקורים בגרמניה 1945-1949, הספריה הציונית, ירושלים.
- לבסקי חגית (מרס 1990). 'שארית-הפליטה והקמת המדינה – הזדמנות אשר נוצלה', קתדרה, 55, עמ' 175-181.
- לבסקי חגית (1990). 'שארית-הפליטה' מאובייקט לסובייקט: מגמות במחקר, יהדות זמננו, 6, עמ' 25-43.
- לבסקי חגית (תש"ס). 'קהילה של ניצולים: חברה ופוליטיקה וארגון בברגן-בלזן לאחר 1945', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, עמ' 53-72.
- לבסקי חגית (2006). לקראת חיים חדשים: ניצולים ועקורים בברגן-בלזן ובאזור הכיבוש הבריטי בגרמניה 1945-1950, יד ושם, ירושלים.
- לוין רב (1987). בין ניצוץ לשלהבת: "ארגון ברית ציון" במלחמת העולם השנייה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- מגד אהרון (1984). מסע הילדים אל הארץ המובטחת: פרשת ילדי סלבינו, עם עובד, תל-אביב.
- מנקוביץ זאב (1990). 'היווצרותה של שארית הפליטה – נובמבר 1944-יולי 1945', יד ושם: קובץ מחקרים, כ, עמ' 235-260.
- מנקוביץ זאב (תשנ"א). 'הציונות ושארית-הפליטה', שארית-הפליטה 1944-1948, עמ' 189-206.
- מנקוביץ זאב (תשס"ז). בין זכרון לתקווה: ניצולי השואה בגרמניה הכבושה, יד ושם, ירושלים.

- מרקוביץקי יעקב (1992). 'הגח"ל', פועלו ותרומתו למלחמת העצמאות, בתוך: יהודה ואלך ואחרים (עורכים), תרומת העלייה במלחמת העצמאות, עמ' 7-18.
- מרקוביץקי יעקב (תשנ"ה). גחלת לוחמת: גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות, מערכות-משרד הבטחון, תל-אביב.
- מרקוביץקי יעקב (1998). "אליטה משרתת" או צייד נפשות פוליטיים: שליחי ההתיישבות העובדת והתנועות החלוציות במחנות העקורים באיטליה (1945-1948), דפים לחקר תקופת השואה: מאסף, טו, עמ' 131-148.
- מרקוביץקי יעקב (תש"ס). "הרוס הרוס את מחיצת הזרות": על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות, בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, עמ' 275-291.
- סימרוט דוד (1996). 'היישוב ושארית הפליטה בארץ-ישראל: הטיפול ודרכי ההתמודדות 1944-1948', עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- סימרוט דוד (תש"ס). 'היערכות היישוב לקראת קליטת עולי שארית הפליטה, 1945-1948', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, עמ' 253-274.
- סיון עמנואל (1991). דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, עם עובד, תל-אביב.
- סלוצקי יהודה (תשל"ג). ספר תולדות ההגנה, ג, הספריה הציונית, ירושלים.
- סרני עדה (תשל"ה). ספינות ללא דגל, עם עובד, תל-אביב.
- עופר דליה (1990). 'מניצולים לעולים – שארית-הפליטה לנוכח העלייה', בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית-הפליטה 1944-1948, עמ' 275-303.
- עופר דליה (תש"ס). 'ניצולים כעולים: המקרה של עצורי קפריסין', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, עמ' 225-252.
- פורת דינה (2000). מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר, עם עובד, תל-אביב.
- פרינדליך יהושע (אפריל 1997). 'השואה, מדינות העולם ושאלת ארץ-ישראל', משואה, כה, עמ' 35-47.
- פריזל אביתר (תש"ס). 'חורבן יהדות אירופה – גורם בהקמת מדינת ישראל?', מולד, ח, עמ' 21-32.
- פריזל אביתר (1997). 'שואה או תקומה – סיסמא או קשרים היסטוריים ריאליים', בתוך: תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה: הרצאות בכינוס הבין-לאומי התשיעי של חוקרי השואה, יד ושם, ירושלים, עמ' 402-495.
- פרילינג טוביה (1991). 'בן גוריון – היישוב ושארית-הפליטה, 1942-1945, מנתמך לתומך', בתוך: ישראל גוטמן ועדינה דרכסלר (עורכים), שארית-הפליטה 1944-1948, עמ' 405-431.
- צוקרמן יצחק (1990). שבע השנים ההן, הקיבוץ המאוחד, לוחמי הגטאות. צחור זאב (תשס"ה). 'ניצולי השואה והפוליטיקה הציונית – מי המנצל ומי המנוצל', בתוך: אלי צור (עורך), עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה – מוגש לישראל אופנהיים בהגיעו לגבורות, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון כנגב, קריית שדה-בוקר, עמ' 264-279.

- צמריון צמח (תש"ל). העיתונות של שארית הפליטה בגרמניה כביטוי לבעיותיה, ארגון שארית הפליטה מהאזור הבריטי בישראל, תל-אביב.
- קאופמן מנחם (1976). 'עתידה של שארית-הפליטה ושאלת ארץ-ישראל בעיני האירגונים הלא-ציוניים בארצות-הברית בשנת 1945', ילקוט מורשת, כא, עמ' 181-198.
- קאפלאן ישראל (מאי 1947). 'מארש פון קאופערינג לאגערן', פון לעצטן חורבן, 5, מינכן, עמ' 22.
- קינן עירית (1990). 'בין תקווה לחרדה: תדמית שארית הפליטה בעיני השליחים הארצישראלים למחנות העקורים בגרמניה, 1945', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, עם עובד, תל-אביב, עמ' 211-229.
- קינן עירית (עורכת) (1993), המפגש, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- קינן עירית (1996). לא נרגע הרעב: ניצולי השואה ושליחי ארץ-ישראל, גרמניה 1945-1948, עם עובד, תל-אביב.
- קלס שלמה (1989). גבולות, מחתרת ובריחה: פעילות ציונית-חלוצית בכרית-המועצות וקשרים עם היישוב בארץ, 1941-1945, מורשת, תל-אביב.
- שגב תום (1992). המיליון השביעי: הישראלים והשואה, כתר, ירושלים.
- שטאובר רוני (2000). הלקה לדור: שואה וגבורה במחשבה הציונית בארץ בשנות החמישים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- שיין עדה (2000). 'מערכות החינוך במחנות העקורים היהודיים בגרמניה ובאוסטריה (1945-1951)', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שיין עדה (תש"ס). 'משלחת המורים מארץ-ישראל במחנות העקורים, 1947-1949', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, עמ' 89-120.
- שיין עדה (תשס"ו). 'מניצולים לאזרחים בוני אומה – על ההכשרה המקצועית במחנות העקורים בגרמניה', בתוך: דור לדור: קבצים לחקר ולתייעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, כז, עמ' 223-250.
- שיין עדה (2006). 'אנו נהיה הגשר בין האתמול למחר: חינוך למבוגרים בקרב שארית הפליטה באירופה', הרצאה בכינוס קתדרת שמואל היבר, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שיין עדה (2007). "'עוד לא נותקה השלשלת": תנועות הנוער במחנות העקורים כסוכנות חברות לאומיות', משואה, לד, עמ' 170-205.
- שיץ דוד (1988). שושן לבן שושן אדום, כתר, ירושלים.
- שלו זיוה (תשמ"ט). 'טוסייה אלטמן: מההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" להנהגת הארגון היהודי הלוחם', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- שלו זיוה (2005). חייקה, מורשת - ספרית פועלים: בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ, תל-אביב.
- שערי דוד (1981). גירוש קפריסין, 1946-1949: ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים, אוניברסיטת תל-אביב-הספריה הציונית, ירושלים.

- שערי דוד (1997). 'מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין', משואה, כ"ה, עמ' 48-62.
- שערי דוד (תש"ס). 'ייחודה של שארית הפליטה', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, עמ' 21-51.
- שפירא אניטה (תשמ"ח). 'מפגש הישוב עם שארית הפליטה', ההליכה על קו האופק, עם עובד, תל-אביב, עמ' 325-354.
- שפירא אניטה (1994). 'היסטוריוגרפיה וזכרון: מקרה לטרון תש"ח', אלפיים, 10, עמ' 9-41.
- שפירא אניטה (1997). 'המיתוס של היהודי החדש', יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל-אביב, עמ' 155-175.
- שפירא אניטה (תש"ס). 'מפגש ציפיות', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, עמ' 11-19.
- שריד לוי אריה (1997). במבחן הענות והפרדות: התנועות החלוציות כפולין בשואה ולאחריה, ב, תקומה מן האפר, מורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ, תל-אביב.
- Bauer Yehuda (1989). *Out of the Ashes: The Impact of American Jews on Post Holocaust European Jewry*, Pergamon Press, Oxford.
- Baumel Judy (1998). *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, Vallentine Mitchell, London and Portland.
- Friling Tuvia (2001). 'The "King of the Jews" in Bulgaria: David Ben-Gurion's Diary, December 1944', *Shvut*, 10 (26), pp. 182-279.
- Gutman Israel, Saf Avital (eds.) (1990). *She'erit Hapletah, 1944-1948: Rehabilitation and Political Struggle*, Proceedings of Yad Vashem International conference, Yad Vashem, Jerusalem.
- Gutman Israel (1990). 'She'erit Hapletah – the Problems, Some Elucidation', in: Israel Gutman & Avital Saf (eds.), *She'erit Hapletah, 1944-1948*, pp. 509-530.
- Kangisser Choen Sharon (in print). 'Why we chose Australia', paper delivered at International workshop: *Holocaust Survivors in their Countries of Resettlement: Time, Space and Identities*, The Hebrew University of Jerusalem, 29-30 January 2007.
- Kochavi J. Arieh (2001). *Post-Holocaust Politics: Britain, the United States, and Jewish Refugees 1945-1948*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Kokkonen Susanna (2003). 'The Jewish Refugees in Postwar Italy, 1945-1951', Ph.D. Dissertation, The Hebrew University of Jerusalem.
- Levin Dov (1990). 'discussion', in: Israel Gutman & Avital Saf (eds.), *She'erit Hapletah, 1944-1948*, p. 531.

- Mankowitz Zeev (2002). *Life between Memory and Hope: The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge University Press, New York.
- Ofer Dalia (1990). *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel*, OUP, New York.
- Ofer Dalia (1996). 'Israel', in: David Wyman, *The World Reacts to the Holocaust*, Johns Hopkins University, Baltimore, pp. 839-923.
- Ofer Dalia (1996). 'Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942-1953', *Journal of Contemporary History*, 31, pp. 567-595.
- Pat Avinoam J. (2005). 'Finding Home and Homeland: Jewish DP Youth and Zionism in the Aftermath of the Holocaust', Ph.D. dissertation, New York University.
- Pat Avinoam J. (forthcoming). *Living in Landsberg, Dreaming of Deganiah: Jewish DP Youth and Zionism after the Holocaust*.
- Pat Avinoam J. (forthcoming). *Cultural Work in Kibbutz: Zionist Function and Fantasy for Jewish DP Youth*.
- Porat Dina (1990). *The Blue and the Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust, 1939-1945*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Schein Ada (2007). 'She'erit Hapleta, Women in Germany', in: Paula Hyman, Dalia Ofer (eds.), *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia*, Shalvi Publishing, Jerusalem.
- Shapira Anita (1990). 'The Yishuv Encounter with the Survivors of the Holocaust', in: Yisrael Gutman & Avital Saf (eds.), *She'erit Hapletah, 1944-1948*, pp. 80-106.
- Warhaftig Zorach (1946). *Uprooted: Jewish Refugees and Displaced Persons after Liberation*, IJA, AWC, New York.